

Кф 1003

Уд

Г-48

С. ЧЕРКАСЕНКО

**ПРИГОДИ
МОЛОДОГО
ЛИЦАРЯ**

К
П
У
К

UKRAINIAN BOOK CLUB
BOOK 15.

SPIRIDON CHERKASENKO

ADVENTURES OF A YOUNG KNIGHT

NOVEL

VOL. III.

КЛЮБ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ
КНИЖКА 15.

СПИРИДОН ЧЕРКАСЕНКО

ПРИГОДИ МОЛОДОГО ЛИЦАРЯ

РОМАН З КОЗАЦЬКИХ ЧАСІВ

ТОМ III.

19 ВІННІПЕГ 52

Обкладинка Мирона Левицького.

Printed by
Trident Press Ltd., 210—216 Dufferin Ave., Winnipeg, Man.

XIX.

Не спалося Кризі. Голова була важка від випитого й падала від думок, що зненацька роєм обсіли її на самоті. І втома не змогла їх. Вона крутилася скажено, як оси, й тіль-тіль не бриніли в уха в тихій темряві, що порушувалася хіба зрідка конячим хруманням, пирсканням, віддихами: одна, друга, третя... покрутяться-покрутяться й заспокояться; натомість кілька інших, далі знову перші, а там нові, нові, нові... Що родило їх, або краще — що спонукало їх саме оце тут, бо-зна де, далеко від тих про кого бриніли вони...

— “Це все отой, невгавучий і в сліпоті своїй, Стах розворушив і роздрочив їх так”, — знайшов нарешті причину свого неспокою Крига й повернув набік із рішучим наміром заснути, щоб на ранок устати для остаточного договору з Гулим свіжо й бадьоро.

Але тії мислі докучливі гейби сміялися, кепкували з його зусилля, а очі немов хтось піском позасипав.

У коротких між співами, що їх усе вимагав співати підпилий господар, перервах, Крига обережно й хитро-мудро намагався хоч дещо розвідатися з байкого Пронози про Павла Похила — чи не зустрічав у бою під Очаковом? А може хоч чув що-небудь про нього? Стах Проноза багато дечого зустрічав, чимало дечого чув, але про такого не доводилося. — „Не інакше, як поліг у бою там твій отой Петро чи Прокіп, а то я знав би його”, — сказав на це Проноза й почав щось веселе наспівувати на кобзі.

— “Коли б то цьому була правда, — думав далі, вдивляючись у темряву в стайні, Крига, — за таку звістку я озолотив би тебе...” І знов іще бистріш закрутилися думки його коло цього, й розпалена уява почала малювати картини, повні поваги й щастя на цім хуторі вкупі з чарівною, коханою дружиною Орисею. Він увесь час, відколи й спізнався з нею й Павлом, був певен, що якби цього, останнього, не було, то дівчина й хвилини не вагалася б і пішла за нього. Ах, той Павло!...

Раптом нова, страшна думка пронизала його обважнілий від безсоння мізок. Він аж затремтів, здригнувся ввесь і сів, потираючи палаюче чоло рукою. Серце затіпалося, кров застукала в виски. Та ж коли він, Павло, не вмер, не загиб у бою, то його можна зробити мертвим... Авжеж можна... Аби тільки Проноза згодився допомогти... А чому б і не згодитись йому?... Він, Крига, знає його ще з Січі, — знає, що Проноза здатен на які хоч пройдисвітства, і то даремне, просто з непереможної пристрасти до всяких штук, каверз і пригод; а помани його доброю запластою, гарною базаринною з уважистого капшука з червінцями, то він і рідній неньці підвезе візка. А що зробить доручене діло чисто, то за це можна бути певним, не дарма ж у Січі його Пронозою подражнили.

Просидівши отак кілька хвиль, Крига заспокоївся трохи, розгладив руками опанчу, на якій лежав, і знов уклався, а думки всякі попливли вже повільніше, одна за одною, щодалі набуваючи потрібного для обміркування всякої важливої справи ладу, а не пурхаючи врозкид, як мотилі по луках. Тепер усі вони крутилися коло однієї, головної, що так раптом, несподівано

майнула була сліпуючою блискавкою в голові й аж кинула всім його тілом і трохи серця не зупинила... Чи ж не вродилася, як по-правді казати, давно-давно, чи не тоді ще, як він у Лейбиній корчмі вмовляв парубка канівського, Павла, їхати на Січ і дарував йому й свого бахмата з сідлом, і запорозьку дорогу одержу й не менше коштовну зброю. Зародилася, як той хробачок у капусті, потаємці навіть від нього самого, в серці десь аж на дні, жила там, годуючись його невгасимою жагою до Павлової дівчини, росла, оберталася в тверду лялечку, з котрої ось допіру вилетів такий пишний мотиль. Пригадував усе це Крига й щодалі все більше переконувався в тім, що вона справді ніколи не кидала його, що вона через увесь той час, відколи він у Каневі, керувала не тільки його почуттям, поведінкою, а й замірами всіми. Він тепер тільки освідомив у собі, що навіть те, що він оце тепер тут, торгує в старого Гулого його займище й хутір, — лише наслідок того безнастанного гону за щастям через нещастя або й труп другого, гону, що в нього вона обернула його життя, що коли б не вона, то він не квапився б так і, як і запорожець Гулий, міг би розглянутись, розпитати й зайняти собі зовсім нове займище десь подалі, по той бік Славуті, куди ще не ступила важка магнатська нога, і не було б потреби витратити гроші, зібрані хоч і в щасливих, але страшних і небезпечних для життя походах і боях. Але... чого на світі не віддав би за те, щоб тая думка його переборола всі перешкоди й дала йому врешті те щастя!...

Заснув десь аж перед світанком. Не чув навіть, як джура привів і вклав коло нього на сіні сліпого Про-

нозу, що, як ліг, так і захріп на всі заставки. Марилася осавулі руда полковниківна на хуторі: ніби любенько розмовляв із нею й ненькою її; вона закохано дивилася на нього, сміялася до нього звабчиво, а від її рідкого, рудого волосся падало просто в вічі йому таке сліпуче сяйво, що він аж... прокинувся, а прокинувшись, мусів затулитися рукою, бо просто у відчинені настіж широкі двері лився на нього золотий світ ранкового літнього сонечка.

— Пху! — плюнув з досади й пересердя, — оце так так!... Люди вже досі посідали, а я хропака затиною.

Озирнувся по стайні й тоді лише помітив, що не сам, що біля нього хропе, аж свистить, Проноза. Згадав, що йому приверзлося в сні, знов плюнув і скочив на бистрі ноги. Коли вийшов у двір, то побачив Семена коло брами й привітався.

— Доброго здоров'я, — сказав, підійшовши Семен. — Добре десь спочивав пан осавула?

— Так добре, що далі й нікуди, — відповів, кривлячись із похмілля, Крига, — людям у вічі сором глянути... Чорт зна... спати до тої пори... І старий, мабуть, висипляється ще?...

— Батько отаман устав із курми сьогодні, — відповів він. — Заспав і він трохи...

— З курми й заспав?!...

— Атож... Встає завжди вдосвіта.

— Де він? у себе в світлиці?

— Де пак!... До схід сонця на пасіку пішов. Казав не будити вас із отим... із сліпим музикою, а як прокинетесь, то щоб справити до нього на пасіку.

— Гаразд... А де тут у вас криниця або-що, — треба ж хоч умитися?...

Семен виніс із хати рушника й показав на колодязь серед двору.

Вмившись і перехрестившись, Крига в супроводі безрукого баштового подався в сад відшукати господаря та разом і пасіку й сад оглянути.

— Та не відмахуйтеся від бджіл руками, — напучував Семен, — хочби й на обличчя якась сіла... Вона не вжалить, — полазить і полетить собі. А як почнете відбиватись від них, то буде гірше, — так і вкриють...

Старого отамана заглядили далеко-далеко, деся аж у протилежнім кутку. Семен вернувся до своєї башти над брамою, а Крига підійшов до господаря й привітався.

— Що, виспався, пане осавуло? — питав він не то в жарт, не то поважно: лукава ухмилка миготіла під сивим усом і в очах.

— Та спасибі вам, батьку, — відповів із ніяковістю Крига, — виспався, краще й годі.

— От і гаразд. Ходімо ж оглянемо господарство, щоб знав, що купуєш, та й снідати давно час. Після сніданку поїдемо оглянути займище, череду, овечок, коней.

Старий поводив гостя садом, показуючи насаджені ним овочеві дерева, ягідні кущі, вулики, розкидані по всьому саду. Коло вуліїв поралось ще два діди, опріч господаря. Вони звичайненько відповіли гостеві на його вітання.

— Як бачиш, пане осавуло, — кивнувши головою

на дідів, зауважив Гулий, — якщо доведемо торг до бажаного висліду, не лишу тобі бджілок сиротами: буде кому подбати про них... Старі ці зґають про це Боже діло не гірш від мене.

Оглянули обору, стайню, льохи, хати й “куріні” для тих, що жили на хуторі, й інше господарське побудовання з коморами, засіками тощо, вилізли навіть на вежу, де знайшли Семена на своєму місці — на чатах.

— А де наші гості, Семене, що їх не видно? — спитав Гулий.

— Подалися до річки коні поїти, — відповів старий баштовий. — Та онде й вони, — показав він рукою крізь бойницю, — коней купають.

— А сліпий?

— Ще спить, — хіба не бачили в стайні?

— Ні, не запримітили якось... Ну, пане осавуло, тепер ходімо поснідаємо. А ти, Семене, скажи Прокопові осідлати коня пана осавули й для мене: поїдемо оглядати околиці.

— — — — —
Вернулися перед обідом, замкнулися в старого у світлиці й довго про щось — ніхто не знав — розмовляли. Прийшли, мабуть, до доброї угоди, бо коли нарешті відімкнулися двері, то старий вийшов задоволений і веселий.

— Ану, малий! — гукнув на джуру, — кажи подати нам чогось попоїсти.

— Та мати вже давно ждуть, — відповів хлопець і кулею вилетів геть.

— Семене! — гукнув старий, ставши на порозі,

вгору до башти, — а розбуркай лишень нашого музику та приведи сюди... Чи він може вже встав?...

— Давно вже, — відгукнувши згори баштовий.

— Я тут, батьку! — почувся звідти ж другий голос.

— Ба, де його занесло! Ану, злізай лишень та йди сюди: час обідати, а ти ще, мабуть, і не похмелявся.

— “Ой, наступає та чорная хмара...” — поскрипуючи східцями з вежі, замугикав сліпий.

— “Щось не дуже засмутила його сліпота, — думав, вертаючись у світлицю, Гулий. — Безсумний, веселий такий, хочби й здоровому, не каліці...”

Крига квапився швидше пообідати й не дуже налягав на питво: мав зараз по обіді вирушити, а надворі стояла спека. Проноза, почувши, що він від'їжджає, виявив рішучу хіть і собі їхати з ним. Крига охоче згодився товаришити визволенцям. Сліпий прохав старого звеліти дати попоїсти своїм товаришам та й на дорогу щось видати: запас, мовляв, біди не чинить.

— Шкода, що так наглитесь, — промовив господар, казав малому покликати матір і велів їй зробити все, що треба. — А то б, може, ще переночувати та вдосвіта холодком...

— Ні, ні, — покрутив головою Крига, — мушу завтра на ніч, найпізніше позавтрьому на ранок бути в Каневі.

— Куди голова, — додав Проноза, — туди й хвіст.

— А що тобі в Каневі? — питав його Гулий.

— Як то що? — засміявся веселий сліпець. — Там мила досі очі виплакала, мене дожидаючи: ну, то візьмемо десь малого, сироту-безбатченка, за повода-

таря та й підемо гуляти світами та людей веселити. Ви, батьку, маєте займанщину звідси й поти, а наша буде — ввесь світ, аби ноги винесли та струни не порвалися на кобзі. І всюди почестка й шаноба, мовляв: геть, грибе, хай кобзар сяде!...

Отак погугурили ще трохи, поки інші визволенці пообідають, розпрощалися, подякувавши за хліб-сіль, і казали сідлати коней. Старий полковник із челяддю випровадили гостей за браму й сердечно та щиро побажали подорожжанам гаразду й безпеки.

Їхали мовчки. Крига з Пронозою попереду, решта на невеличкій відстані ззаду. Та жвавий і балакливий братчик-визволенець не міг довго мовчати: небавом уже замуликав собі під ніс щось про Байду й його пригорди в Царгороді, а далі запитав:

— То ти, пане-брате, зовсім махнув на неньку Січ рукою?

— Та, мабуть, зовсім, — відповів Крига.

— В городових хочеш слави здобути?

— Де пак!... Може десь за місяць кину й городовий уряд.

— Ов?!... Чому це?... Знов на Січ?

— Ні... Осяду, мабуть, на займанщині старого полковника Гулого й почну господарювати. Того оце й приїздив до нього.

— Як? У приймах, як інші?.. Яка неволя?...

— Ні, за господаря.

— А він... старий...

— Іде в монастир.

— Та-а-к... Так ти йому що — рідня, чи що, що маєш дідичити по нім його спадщину?

— Ні, пане-брате... Просто сказати — купив та й усе!

— Ого! — аж крутнувся в сідлі Проноза. — То багатир?... Старий десятками літ і своєю й чужою кривавицею обростав, а ти, — відразу з козака-голоти — шапка бирка, зверху дірка, травою пошита, вітром підбита — та навпростець у дуки-срібляники скочив!... Яким чином? Де грошви стільки набрав?... Жида яко-го чи багато пана зарізав?

Крига засміявся.

— Цур їм, пек, і жидові твоєму й панові! Нехай живуть собі, поки на охочого зарізяку натраплять... Я пане-брате, приховав свої достатки з козацького промислу. Тільки й того, що не розвіяв їх по жидівських та вірменських кишнях у Гасан-Баші*) за січовими окопами, як інші це робили.

— Хм... Мудро, далєбі, мудро, — крутнув заздро головою сліпий. — Ти, либонь, із посполитих?... Це тільки з посполитих такі вирискуються.

— Які?

— Хитрі та мудрі, що знають ціну грошам. Я й тоді, як із тобою спізнався, бачив, що не козацька в тебе вдача.

— Та чому?

— Козак, пане-брате, живе не глуздом та розумом, а серцем...

— Ну, й по дурному! Тому й ота шапка-бирка й усяка інша дурниця.

— То, Денисе, що кому: іншому його ота козацька семирияга лихая, що й на хлів негожа, дорожча за

*) Базар біля Січі.

панські шаги дорогі, бо й у ній воля, й він сам собі пан.

— І нехай буде собі пан, а я волію бути паном і сам собі й доброму хуторові, повного всякого добра ще, опріч тієї волі. Моя, пане-брате, воля ліпша.

— Може й твоя правда... — промовив тихо Проноза й замислився.

Їхали довшу хвилю мовчки. Крига позирав на сліпого товариша й посміхався. Дуже добре пам'ятав, що це за людина, тому й знав, як до нього підійти. Розрахунок був певний: розпалити заздрість і хтивість голого, як бубон, та ще й з пройдисвітською вдачею, товариша, поманити доброю базаринкою й використати для задуманої цілі.

— Чорт його зна! — з озлістю раптом озвався Проноза. — І вміють же люди... А ти вертаєшся — куди? — й сам допуття не знаєш... з чим? — із кількома щербатими шагами в чересі та з дірками в кишені... Продаси коня, проп'єш уторговане, кобзу на плечі, поводитаря за плече та попід віконню... Ех, доля козацька-невольницька!... Ти ж як... може й оженився вже?

Крига відповів не зразу.

— Рада б душа в рай... — зідхнув він.

— А що хіба? Дівки не накинув оком?

— Може й накинув, та небагато з того пуття. Не дається. Капшук червінців дав би тому й повне держиво до самісінької смерти на хуторі, хто поміг би мені взяти її.

Проноза аж слину ковтнув і облизався.

— А яка поміч? — запитав.

— Та не важка, а без неї нічого не вдію.

— Я міг би?

— Що?

— Та ж у пригоді тобі стати! — аж дратувався сліпий із нетерплячки.

— Ти? — умисне барився відповісти Крига. — А ті... — він озирнувся на тих чотирьох, що їхали по-одалік і про щось палко сперечалися, — ті теж до Канева вертаються?

— Проноза аж на лиці мінівся.

— Та на дідька вони тобі?! — вигукнув. — Ти кажи, що треба зробити... Вбити кого, зарізати?... Вб'ю й заріжу кого хоч і я: за таку ціну хоч і знов у неволю, аби на палю не потрапити. А ті — лише до Канева, а під Каневом звернуть до свого села, — почав уже брехати Проноза.

Крига промовчав іще якусь хвилю, ніби обмірковуючи щось, далі промовив:

— Добре... згода... Поможеш мені й дістанеш абіцяне ти, Стаху, але гляди, щоб потім, як треба буде, не зрікся.

— Хто? я? — обурився Проноза. — Здайся й покладись на мене, як на турецький мур!... Тільки скажи, що треба зробити.

— Дурниця... нічого тяжкого й страшного... Потім скажу...

— Ну, гаразд. Та й гляди ж і ти... той... не обдури, а то роздумаєш, та комусь інш...

— Слово твердо, Стаху, — сказав Крига. — Та й певен я, що ти це зробиш краще за своїх товаришів.

— От і гаразд! — прояснів Проноза, здійняв із плеча кобзу і, кинувши повіддя, вдарив гучно по струнах.

“Ой, п'є Байда мед-горілочку

Та не день, не два і не годиночку...”

Буйна, пристрасна козацька дума-пісня покотила-
ся степом, відгукнувшись у скелях над Тясмином.

Крига лукаво посміхався в ус.

•

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА.

XX.

Тепла літня ніч. Море дрімає. Злегка погойдуючись на його чорнім спокійнім лоні, незримо й сливе безгомінно линуць уперед на схід чорні привиди потуги січової. Та й хто міг бачити їх, стежити за ними, коли вони завжди з'являються там, де їх найменше сподівано. Тільки зорі в високостях єдиними свідками привітно кивають їм назустріч і вслід, а цікавіші з них падають у море й проводять їх далеко-далеко й довго-довго, граючись, як діти, в темній купелі морській, поки перші вісники гордого дня не нагадають, що час їм на спочив...

Хлюп-хлюп, скрип-рип! хлюп-хлюп, скрип-рип! — це й уся мова, якою озиваються на їх тремтливе, трепетливе загравання привиди-велетні й линуць, линуць, далі, на таємничий схід.

На передній галері, просто на чардаковому помості, загорнувшись в опанчу й сперши голову на звій причальної линви, сном праведного спить сам гетьман. На чатах нерушимо, як вирізьблена постать, стоїть старий Граб, кинувши гострий зір свій у безкрайню темінь ночі й поринувши в глибоких думках. Хлюп-хлюп, скрип-рип... Червоною цяточкою блисне й згасне люлечка стерничого на гузенім чардаку, хтось замурмоче невідь-що в сні, хтось обачно кашляне — і знов німо, безмовно, тихо.

Не сниться Павлові. Сів на якомусь турецькому стільчику край галери, спершись ліктем на облявок, схилив голову на руку й замислився. Тиждень минуло вже по тім славнім бою під Очаковом, а в нього ще досі голова палає від пережитого. Стільки всього відразу!... Гуркіт тої морської баталії, крики, прокльони, стогін, рев, виття, весь той шум, пальба, гвалт досі люнають в ушах при самій згадці про те, що сталося того бурхливого ранку. А те раптове піднесення, захват, що запалив і його самого й кинув безоглядно в страшний танець кирпатої, як кажуть братчики про смерть, — хіба можна все це скоро забути?... А головне — батько... Як усе ж таки пощастило йому, Павлові! Те, про що так несміло мріяв іще вдома, здобув уже в першім бою. А кажуть, що доля зрадлива, що доля мачуха... Не для нього, мабуть... Після того, як усе втихомирилося, до пізнього вечора падькався, упадав коло батька, стриг, голив, промивав, перев'язував оті струпи та рани на його виснаженому, але ще такому міцному й дужому тілі (десь дорого кляті бусурмени дали за такого невольника!), аж поки не дав старому людського образу. Спить десь унизу старий — котору це вже — свою вільну нічку під скрип опачин, так йому знайомий, що вже не помічав і не чув цього докучливого, одноманітного шуму, — спить не першу вже спокійну нічку по п'ятнадцятилітній неволі. Тепер на гребках сиділи ті, що весь цей довгий час були його катами.

Батько... Тепле, ніжне почуття сповняло Павлову, ще не загартовану до вдаваної чи широкій безсердечності, безхитру душу... Рідний батько... Це не батько отаман, батько кошовий чи загалом старий, заслуже-

ний братчик, що до нього всякий правдивий козак, молодий лицар почуває — повинен почувати, бо інакше він не щирий братчик — і любов, і шанобу, — це рідний батько, що з ним людину в'яже щось таке, що тяжко зміркувати, — от як рідна країна: нехай вона буде вбога, дика, сіра, неродюча, холодна й т. ін., а крайнин любить її всім серцем над усі чужі найпишніші краї, любить її вбогість, її пуші, бескеття, пустелі, студінь, любить усе в ній, що чужа людина ніколи не полюбить... Мати завжди, як тільки було нагадає про батька, плює з пересердя, кляне його на чім світ, узиває ледащом, положієм, п'яницею, нікчемою, падлюкою й усяко ще прозиває, але Павло й тоді почував до невідомого йому батька якийсь непереможний потяг серця... Що воно?... Люди кажуть — кров... Може й кров та, мабуть же, не сама тільки кров, а й ще щось, чого не збагнути... Від Бога, мабуть, те щось, і не людському розумові проникнути в те, що Він потаїв від нього...

Бідна мати... Тільки тепер, побачивши батька, пізнавши його за цей тиждень, зміркував Павло, що то не вона, ненька, промовляла на батька всяке невідьщо, — що промовляла її устами смертельна образа, що він покинув свою дружину, хоч і присягався у вірності, скривдив її, промінявши на запорозьку шаблю, на козацьку широку волю, на безжурне життя; промовляла досада, гризота, безвідрадісна жіноча доля в ній; а ті болі, жалі, нарікання, лайка, прокльони — це тільки вбога безсила помста зрадженої глибокої жіночої любови... Павло усвідомив аж тепер те, чого тоді не міг збагнути через свою молодість, безхитрість, незнання людського, а особливо жіночого серця, а саме:

мати тому кляла батька, що любила його, любила може ще більше, ніж як тоді, коли він при ній був, що коли б вона була до нього байдужа, то вже давно махнула б рукою й забула. Тепер тільки зрозумів молодий лицар, чому самий вигляд січовика запалював бідне серце ненячине таким гнівом і лютістю. Бідна мати... як тремтіла пристрасно над тим, щоб і улюбленця-єдинака не спобігло таке саме „лихо”, як батька спобігло!... Сталося... Така, мабуть, доля, життя таке... Чи не клене люба неня, якщо жива ще й здорова, й його, свою єдину надію й підпору, за те саме й так само?... Та нехай клене, аби, жива й здорова, дочекалася, поки він вернеться й привезе їй, хоч на старість, того, хто таж тяжко й назавжди вразив її бідне, повне любови, серце й високу жіночу гідність!...

А батько... Придивився до нього Павло, пізнав ближче й побачив, що ні вдачею, ні норовом, ні поведінкою своєю з людьми пристара людина ця не схожа на той потворний образ, що малювала так барвисто ненька в своїм надмірнім гніві на нього. Не було в нім ані безстатечности, ні ледарства, ні взагалі чогось такого, що ганьбить людину, і коли все ж таки він двадцять літ тому допустився зради найближчих до себе істот — дружини й дитини, то Павло, міряючи цей його вчинок міркою власною, тільки й міг з'ясувати його великим надміром незужитих у буденщині міській сил та буйної, широкої вдачі, що їй тісно було в чотирьох стінах. Він, ще тепер, цей визволений старий лицар Василь Сокира, перебувши таку довгу й тяжку неволю бусурменську, виснажився лише тілом, але духом залишився таким, гейби й не кидав, не розлучався ніколи з товариством січовим. Отже, попавши в не-

волю через необачність ватага в бою з несподіваною великою татарською потугою, Сокира сприйняв це, як щось випадкове, тимчасове, що з кожним козаком може статися, тому замкнувся в собі, байдужо робив, що наказувано було, й дождав, дождав рік, два, три... десять... п'ятнадцять років козацького вітру з Січі й таки діждався; а діждавшись, в ту ж хвилю розімкнувся й ухопився за турецьку шаблю та попросив люльки, й ніби вчора лише з Січі виїхав та десь у наглій пригоді загубив шаблю й люльку. Тільки старі шрами на тілі та нові струпи й рани свідчили про пережите. У всьому, що помітив Павло в старому батькові, не було ані на ніготь чогось такого, що міг би закинути йому за зле, й чого, як син, мав би ганьбитися. Перед ним був старий, заслужений, шанований тими, хто його пам'ятав, лицар січовий Сокира, його, Павлів, славний батько. Сердешна неня!... скільки треба було перегорювати, перетужити, перекипіти серцем і душею, щоб таку людину (а двадцять літ тому чи не був батько ще кращий!) обернути в уяві й на словах у потвору.

Цікаве було те, що про матір не запитав старий ані словечком, наче й на світі не було її. І Павло знав, що це тільки тому, що соромився перед лицарством своїх родинних почувань; знав і те, відчував серцем, що колись запитає, як нікого не буде поблизу, й чекав тої хвилі з трепетом. Нічого так не бажав, як тієї неликої, соняшно-ясної радості, коли не почути (від запеклого в лицарських звичаях старого братчика таких річей не жди), то хоч безпосередньо й виразно відчувти, що він любить матір так, як її любить він, Павло. Сказати, нагадати йому про неї самому — він

не важився: січові звичаї й над його почуваннями, що вивіз їх із дому, брали гору.

Від батька й неньки думи його звернули на ту вулицю з вишневими садками, де не раз лунала вночі його клична пісня, повна чистого, молодого кохання; звернули в той садочок із перелазом, де вперше оповили його шию гарячі руки дівочі, а ще палкіші уста подарували щастям незабутнім. Що там? як там?... Витягнув він обережно, мов квітку ніжну, тендітну, захований на дні серця свій скарб дорогий, і світле, захватне щастя сповнило всю його істоту. Було воно таке осяйне, що йому здалося, ніби ввесь він освітився з середини, аж озирнувся неборак і, сам посміхнувшись своєму рухові, поринув у нього, в те щастя своє, всім єством. А вода об облавки так легенько, м'яко — хлюп-хлюп, а весла в кочетах так одноманітно раз-у-раз, як вервечки в колиці, — скрип-рип...

Прокинувся від гомону й тупотняви на каторзі. Розвиднялося. На передньому чердаку відбувалася ціла обрада. Гетьман був уже на ногах і щось гаряче доводив старому Грабові, показуючи рукою на схід сонця й у ліворуч. До розмови додавали й своє слово Бородавка та Хмель. Прислухався до їхніх голосів Павло й розібрав, що гетьман вважає за краще плисти далі від берега щоб ніхто з берега не побачив і не догадався, хто, куди й чого пливе, та не подав про це звістки до Кафи; а Граб казав, що хоч хто й заглядить і догадається, то все одно не встигне сповістити, бо пливуть вони дуже швидко, а тому, хто їх побачить, верхи доведеться дряпатися по горах та обминати всякі урвища й бескеття; а коло берега держатися — річ безпечніша: на випадок, хай Бог боронить, бурі на

морі, можна заховатися в якусь, хоч поганеньку, затоку.

— Ні, Омеляне, — ти помиляєшся, — мовив розважно Бородавка, — добрий татарин-їздець випередить нас, бо нема чого йому дертися по горах, коли він може берегом скакати. А наші каторги та байдаки, які б не були бистрі, а все одно — як келепи*) проти коня.

— На мою думку, — хопився до слова й Зінько Хмель, — є тут ще й друга небезпека. Що до Кафи подано буде звістку й що там як слід приготуються зустріти нас, некликаних гостей, то це певна річ. А зважте, мої батьки, ще й на те, що ми не можемо знати, коли саме й як доведеться нам добувати міста й замків — чи відразу, чи виждавши якоїсь слушної пори. Отже... А тимчасом, побачивши нас із берега, татари встигнуть подати обложенцям поміч військом.

Гетьман стояв, слухав і посміхався в бороду.

— А може й справді так, — згодився нарешті старий Граб. — То треба взяти шлях правіше?...

— Візьми, візьми, голубчику, — промовив Сагайдачний поспішно, — а то ось-ось імла здійметься і сонечком угору й нас битимуть з гори, як на долоні. А буря — це дурне, та й не буде її сьогодні, вночі ж ми будемо перед Кафою.

Граб дав стерничому гасло справити галеру від берега й передав чати Бородавці, а сам підійшов набік до кошового й почав із ним тихо про щось розмовляти. Хмель зійшов із чардака й підійшов до Павла.

— Здоров, Жбурляю! — весело привітався він. —

*) Черепаха.

Ну, як батько? Оклигав хоч трохи після довгого гостювання в невірних?...

— Слава Богу, — промовив Павло, відповівши на привітання. — Ще, мабуть, сплять.

— Ти що ж... радий?

— Де б пак не радий!... Така вдача з першого разу... Мені говорено було, чи не в Синопі він, аж вийшло, що доля чекала мене далеко ближче.

— Не казав, як він потрапив до турків?

— Казали... Як Кулагу було вбито в Козлові, то батько з багатьома братчиками попався в полон. Із Козлова їх погнали татари через піски й гори в Кафу на невольницький ринок, а там усіх їх купили турки й відразу ж перевезли на каторги й прикували ланцюгами до гребок.

— П'ятнадцять довгих років на гребках! — ужахнувся Хмель. — Це тільки такі тури, як ти, в силі витривати.

— Мабуть, і батька твого не скривдив Господь на силі...

— Та каже пан полковник Граб, що мали чималу силу.

— Виходить, кажуть правду: яке коріння, таке й насіння, — засміявся писар

— Не знаю, може й правда, засміявся й Павло.

— Та далебі... Дарма тільки батько Сагайдачний стільки війська з собою веде: пустити вас двох із батьком, то ви самі увесь Крим догори ногами перевернете.

— Шкода, самою силою багацько не візьмеш: от як би до сили та вміти орудувати шаблею, як ти пане

писарю, або батько кошовий, то й мова інша була б тоді, — відповів на дотеп дотепом молодий лицар.

Хмель задоволено посміхнувся й уважно подивився на співбесідника. — “А молодий міщух потроху вилюднює, — подумав про себе. — Будуть люди з нього, далебі...”

— Не вельми мудра річ, — сказав уголос. — Хочеш — навчу?

— Невже цього навчитись можна?

— А ти ж як гадав собі, що людина родиться з цим умінням?

— Не з умінням, а з хистом до нього. Мені от, наприклад, здається, що я тільки дрюком і зможу орудувати... Хіба що й шабля була б така завбільшки, як дрюк, а то коли нею б'єшся, то все здається, що... хпаєш шилом патоки.

Писар зареготався, аж за боки вхопився.

Ха-ха-ха! оце втяв, пане-брате!... От би подивитись, як ти орудував би в бою такою шаблею і дрюка. Та ж ти косив би бусурменів, як добрий косар трину косою!... Ха-ха-ха!... От би подивитись!...

А що там, пане писарю? — озвався на цей пориваний регіт гетьман і вже заздалегідь сам мимочасно посміхнувся. — На що подивитись?

Павло зніяковів і зашарівся по саму шию.

Та от, ботьку гетьмане, — відповів крізь сміх Хмель, — Жбурляй нарікає на наші козацькі шаблі, що вони не такі завбільшки, як добрий дрюк, і що бити-ся на них — все одно, що шилом патоки хапати.

Грімкий вибух реготу на гетьманській галері збудив ринкову тишу на морі й покотився мовчазним ло-

ном вод у далеч. Сміялися всі, й навіть Бородавка на своїй стійці обернувся назад, знайшов очима молодого велетня-братчика й засміявся.

— Лепсько! — аж не тямився від реготу Граб. — Нехай мені куций чорт у пику чхне, коли не лепсько сказано!...

— Е, сину, — мовив Сагайдачний, — даремне ганьбиш так нашу найкращу лицарську зброю: хіба й ми не добре дбали, орудуючи ними хочби оце свіжо ще під Очаковом?... Шилом патоки не вхопиш — це правда, але й дрюком чобота не пошиєш, та й до боку його не причепиш, щоб напoxваті був.

— Жартує, батьку гетьмане, пан писар, — насмілювався врешті Павло. — Не штука гепати дрюком по турецьких черепках на плечах, а штука шаблею порухувати їх так, як славне лицарство лічить їх. От я й прошу пана писаря навчити й мене, молодого, цієї рахуби козацької, щоб у друге без дрюка обійтись.

— А хіба ти на Січі не навчився?

— Навчитись навчився, батьку, але коли побачив, як на каторзі під Очаковом орудує шаблями правдиве лицарство, то сказав сам собі: дурень ти, Жбурляю, проти нього! кинь краще, не завдавай сорому перед ворогом і собі й славному товариству! берись за дрюка — якраз по тобі та по твоїх незграбних руках!...

— Щиро сміялося лицарство в молодечій мові, а Хмель ізнов уважно вдивився в недавнього міщука й подумав: "Так, так, вилюднює канівський простачисько, обтирається потроху між славним товариством."

— Нічого, молодче, — підбадьорив його кошовий,

— з часом та в ділі розімнеться й рука, та вчитися ніколи не пізно. А вчителя доброго вибрав: пан писар і шаблею орудує не гірше, ніж пером. У такого лицаря навчитися — честь.

Прийшла черга Хмелеві знімаювати. Він здійняв шапку вклонився кошовому й у збентеженні промовив:

— Рад служити славному товариству й тобі, батьку, гетьмане!...

— Знаю, знаю, голубе, — махнув рукою Сагайдачний і, повернувшись до Бородавки, почав з ним і Грабом якусь розмову. Але за кілька хвиль Павло, що розмовляв іще з Хмелем, знову почув його рокітливий голос:

— Жбурляю!

— Я тут, батьку гетьмане! — трепенувся молодий лицар.

— Батько спить, чи встав уже?

— Зараз подивлюсь, батьку!

— Якщо встав, поклич до нас, а ні — то хай ще спочиває з Богом.

Павло спустився вниз до гребців. Сокира, вже змочений і одягнений, розмовляв із дозорцями над прикритими до гребок турками. Загляdivши Павла, він прошептів.

— А що там, сину?

- Пан гетьман кличе вас, тату, до себе.

Ов? ... Чого йому?

- Не знаю, тату... Сказав лише покликати вас.

Іду, — промовив старий, кивнув співбесідникам головою, надів шапку й пішов за сином услід.

— Ага ось і він, — зарокотав, побачивши його, кошовий. — Просимо сюди, батьку!

Сокира підійшов ближче, здійняв шапку й привітався, далі твердо вступив на чардак.

— Слухай, старий, — звернувся до нього кошовий, — ти до турків попав через Кафу, кажуть?

— Через Кафу, батьку, — відповів Сокира.

— Ще пам'ятаєш її? Можеш нам розповісти дещо про неї?

— Давно це було, батьку, а за той час, відколи не був там, міста досі не пізнати.

— Постривай, старий... Але ж тамтешні башти й фортеці, либонь, ще давніші? Їх, либонь, іще старі греки чи латинці побудували?

— Так кажуть...

— Ну, от... Про саме місто нам покищо байдуже, — з ним хлопці дадуть собі раду. А ти нам розкажи, будь ласкав, як ті укріплення розміщено там, щоб нам наперед хоч приміром зміркувати, як і що, поки доброго язика допадемо. А людина знающа, бувала розкаже й усе ж щось розумне порадить. Ти ж, батьку, не раз певне й під Кизікерменом, і під Аслан-городом і під Очаковом бився, то ж догадаєшся, здоров, про що саме нам цікаво знати.

Сокира, не хапаючись, поволі, розсудливо й усе до діла почав розповідати про Кафу. Старшина уважно слухала, перебиваючи вряди-годи його спокійну, розумну мову потрібними запитаннями. Хмель і Павло підійшли ближче й також дослухалися.

На галері все стихло. Було перед сходом сонця. Легенький туман гойдався над поверхнею моря й за-

важав далеко прозирати найбистрішим очам. Через це саме несподівано сталася пригода, що раптом урвала старшині обряду, переполошила всіх, а далі наробила чимало реготу, та й не без користи закінчилася для товариства.

— А глянь лишень сюди, батьку гетьмане, — звернувся Бородавка, перенявши мову Сокирі, до Сагайдачного.

— А що там? — озвався останній, підійшов до Бородавки й утопив у туман бистрі очі. — Дві турецькі каторги, либонь?... Чи то мені ввижається? — протер він рукою очі.

Бородавка засміявся.

— А мені? ..

— Та нехай мені сам сатанайл межи очі плюне, коли це не турки! — вдарив об поли руками Граб.

В далечі, в прозорому тумані, справді можна було виразно розглядіти обриси двох великих суден з обмислими через безвітря вітрилами на високих щоглах.

— Але ж дивнее диво, — здвигав плечима, не відриваючи очей від суден, кошовий. — вони мусіли б нас перше побачити, а про те пруть просто на нас.

— Та ж ми, батьку гетьмане, теж на каторгах плем'я, — завважив Сокира, — то чи не взяли нас за своїх? ...

— І то правда, — все ще вдивляючись у далеч, подивися гетьман. — Що ж його чинити?

Старшина чекаюче мовчала. Хмель штовхнув лезенко Павла на бік, нахилився до вуха й зашепотів:

— І пречудесно ж він знає, чого ті каторги пруть на нас, і що чинити вже знав відразу, як тільки заглидів їх, а питає, лукавий бородань.

на інших каторгах також уже загляділи чужі судна, й старшина на кожній з них не спускала очей з гетьмана.

Нарешті він обернувся, витяг з-за пояса булаву й подав гасло — бути наготові, а сам, лукаво примруживши очі, глянув униз на Хмеля, немов би чув, що той шептав Павлові.

— Слухать наказу! — раптом розітнувся його грімкий голос. — Маєте турецьку одержу: нехай на кожній галері кількоро козаків одягне поверх козацької й стане на чардаку, решті присісти й чекати, поки ворожі каторги не впруться між наші, тоді оточити з усіх боків. Бій — лише за гаслом! Ну, з Богом! Та швиденько, бо вже недалеко.

П'ятнадцять козацьких галер розтяглося в одну лаву й прикрили за собою тую велику силу байдаків, що пливли за ними. Наказ гетьманський бистро переїсся по по всіх каторгах і байдаках, і за кілька томливих хвиль на всіх чардаках і біля керм стояло по кілька вусатих турків у чалмах і киреях турецьких. Решта — і старшини й козаки пощезали, немов їх поглинуло.

Бусурменські судна наближались.

Перебрані за турків козаки вже виразно бачили, як на них купки турків про щось гаряче сперечались, розмахуючи руками й показуючи вперед, тому й самі почали те саме проробляти, ледве втримуючи сміх. Нарешті ворожі галери, перегукнувшись, почали гребти в ліву руч, щоб оминати свою, як думалося на них, військову морську виправу, але в ту саму хвилю козацьке праве крило почало розтягатися туркам навпе-

рейми. Галери знову перегукнулися, видимо не розуміючи, чого від них хочуть, і вмалили ходу.

Сагайдачний сидів унизу під облавком і пильно стежив за тим, що відбувалося в ранковім тумані. Видно було по ньому, що він бавиться цим з насолодою, мов кіт із мишею, й дає побавитися й розважитися своїм козакам.

— А хто з вас уміє добре по-турецькому? — звернувся він до тих, що стояли на чардаку.

— Козаки мовчали.

— Погані ж із вас турки! — засміявся гетьман. — Тільки й слави, що в одежі.

— Та ж між нами, батьку, нема нікого з визволених, завважив один із них.

— Яка шкода, що не догадався перебрати по-турецькому якогось із невальників! . . .

— А що тобі, батьку? — озвався Сокира. — Я не погано, коли треба, втну по-їхньому.

— Вмієш, старий?! — зрадів Сагайдачний і звелів одному з перебраних козаків злізти вниз, скинути чалму й кирею, а Сокирі натягти все теє на себе. Все зробилося з блискавичною швидкістю.

— Отже, — наказував жартливий гетьман, — лізь старий, на чардак, і з усієї сили гаркни туркам, щобплили всередину, а не оминали: баша, мовляв, велитьоплянути судна, і якщо в них не знайдеться чогосьнедозволеного турецьким законом, то відпустить їхв бігом.

Сокира ступив на чардак, став попереду й гукнув на всю стару горлянку, аж луна покотилася морем. Дивно й смішно було Павлові дивитися й чути, як

батько говорить по-бусурменському. Та й усе товариство сміялося.

Турки на стрічних галерах, почувши наказ "баші", погомоніли щось і справили свої судна просто в середину козацької лави. Проминувши її за кілька хвиль, вони опинилися серед байдаків і стали. Сердеги, мабуть мали їх у тумані за турецькі сандали. Як же бідолашні бусурмени були ошелешені й як поперелякувалися, коли раптом на всіх козацьких каторгах та байдаках розітнувся грімкий регіт, і перед очима їхніми з'явилася велика сила чубатого лицарства в повній зброї. Кілька хвиль стояли, мов задеревілі, а коли гетьманська галера на наказ Сагайдачного наблизилася до них, і вони побачили на ній кошового з булавою в руці, то попадали навколішки й почали щось жалібно лопотати, простягаючи руки до нього.

— Чого їм? — звернувся гетьман до Сокири.

— Кажуть, відповів той, — що вони не воюють на морі, що вони собі мирні, звичайні купці, їдуть із краєм із Кафи до Царгороду, аби там продати його, або аж у Смирні, а потім і знов до Кафи.

— Не вертатися їм більш ні до Царгороду, ні до Кафи, — засміявся гетьман. — Запитай, який у них крам!

Сокира запитав. Турки збентежилися й замовкли, не знаючи, що казати, й поглядали на старшого, що стояв на чардаку й злісно вертів очима.

— Конячі шкури, — буркнув він урешті по-своєму.

Сокира перетлумачив, мабуть, хотів сказати, а може й жіноцькі, — промовив він, — та помилився. Ну, та треба проте...

— “Ой Січ мати, ой Січ мати,
А Великий Луг бать...” —

раптом почувлася з середини галер запорозька пісня, але в ту ж мить урвалася на півслові, а натомість розітнулося глухе гепання, ляскання, крики, боротьба.

— Чули? — гукнув гетьман. — Кінські шкури заспівали по-наськи, по-запорозькому!... А на тій тихо, — цікаво, які там шкури... Ану, хлопці, хто охочий подивитися на шкури, лізьте до бусурменів в гості!...

Козаки цього тільки й чекали. Цілий ліс очеп з усіх боків перекинувся на турецькі галери й залізні гаки з грюкотом уп'ялися в обклашки. Павло з товаришами напружували всі свої сили й підтягли свою каторгу щільно до турецької.

— Піди з ними пане писарю, — звернувся гетьман до Хмеля, — подивись, які там у них шкури, та й нам скажеш. А ти, старий, гукни їм усім по-їхньому, що тільки хто з них здійме зброю на козаків, то всіх перетопимо в морі.

Сокира гукнув туркам гетьманський наказ. Сагайдачний махнув булавою, й козаки, як комашня подерлися по очепам на судна. Турки знову зняли гвалт, але ніхто не звертав на них жадної уваги. Тільки старший їхній стояв мовчки, поклавши руку на держак ятагану. Але, коли Хмель, переступив на обклавок ворожого судна, турок блискавично висмикнув із піхов ятагана й заніс його над головою молодого лицаря, що не сподівався нападу й не встиг витягти шаблю, щоб відбити замах. Зойкнула з жаху старшина, зойкнули братчики, хто бачив це...

Та не судилося цим разом лицарській душі препо-

добитися з праведними: з дзвоном гепнулася турецька шабля об поміст, а сам турецький старший, замахавши рукам, ногами й полами своєї пишної киреї, злетів у повітря, настромлений, як галушка на шпичку, на Павлову очепу. Молодий братчик, як тільки зачепився за облавок, покмітив лихий намір старшого й увесь час пас його очима, а коли той вихопив ятагана й кинувся на Хмеля, Павло вгородив йому в живіт очепу й підняв угору. Під страшенний регіт козацький він переніс його обережно з ворожої галери на свою й скинув з очепи на поміст: турок іще якусь хвилю подригав ногами, покорчився, розкинув руки й сконав.

Старшина козацька так була ошелешена несподіваною пригодою, що відразу не змоглася на мову. Тільки, як турок уже корчився на помості, старий Граб ударився в поли руками й гукнув у захваті:

— Лепсько! . . .

На більше не спромігся від хвилювання.

— А бодай ти . . . жив-здоров був! — промовив Бородавка.

А гетьман посміхнувся лише й звернувся до старого Павлвого батька:

— Бачив старий?

— Та ж бачив, батьку, — відповів Сокира.

— Що ти на це?

— Та що ж, батьку: шануватиметься хлопець, то будуть і з нього люди, — сказав старий, відвернувшись й крадькома змахнув непрохані сльози з вій.

Старшина засміялася й ще раз любовно поглянула на “хлопця”. А “хлопець” уже знов учепився своєю очепю за чужий облавок і весь поринув увагою й очи-

ма в те цікаве видовище, що відбувалося на турецькій каторзі. З середини судна виходили нагору один по одному невольники, все люди міцні, кремезні, як на вибір, але виснажені, оброслі бородами, голодрабі. На всіх обличчях ясніла невимовна радість, і вони голосно дякували козакам за несподіване визволення, обнімалися й цілувалися, як на Великдень. Із них восьмеро підійшло й скупчилося біля самого облавка й низько кланялися та дякували кошовому.

Сагайдачний кинув на них бистрий свій погляд, і лице прояснилося.

— Братчики, либонь.

— Братчики, батьку гетьмане, — відповіли небо-раки.

— Стривайте... чи не з них ви, що роки два тому попалися татарам у лаби на Прогноївських озерах?

— З тих самих, батьку, — зраділи вони, що гетьман пізнав їх.

— То-то я дивлюся, що наче по знаку мені. Багато вас?

— Вісім чоловіка, батьку.

— А то ж хто? — показав гетьман на інших визволенців.

— Посполиті.

— Вас хіба восьмеро тільки забрано тоді татарвою?

— Ні, більше, але де вони — не знаємо. Декого тільки бачили оце в Кафі.

— Ага, доречі, Кафа... Ви добре розглянули її, як там пробували?

— Де пак добре! Більше під замком сиділи... Але дещо бачили...

— Ну, то гаразд, розкажете мені потім. А покищо перебирайтеся всі восьмеро сюди до нас. А що там, Хмелью? — звернувся гетьман до писаря, що підійшов до облавка.

— Оце й усі шкіри, — засміявся Хмель, кинувши головою на визволенців. — Багацько ще всякого добра — одежі, зброї, начиння всякого...

— Гаразд, гаразд, здасться... А ти погосподарюй тут із хлопцями сам, поки я навідаюся до другої галери: пороздягайте бусурменів та посадіть на гребки, а своїх поодягайте, щоб не світити грішним тілом... Ну, та ти знаєш, що чинити.

— Все буде зроблено, батьку, — вклонився Хмель, а гетьман велів наблизитись до другого судна.

— Тут бабське панство, — кинувши погляд на тиск жіночий на помості другої галери, промовив Сагайдачний, — біла челядь.

Жінки й дівчата, побачивши в його руці булаву, догадалися, хто перед ними, почали кланятися, дякувати, й зняли такий крик, що гетьман мусів погукнути на них, махнувши булавою:

— А цитьте, бісові сороки! Чи на весіллі, чи в корчмі, перепившись, галасуєте?!...

Козаки, що поралися на турецькій судні, сміялися, а турки, збившись до купи на другій половині, вгляdivши козацького старшого, пополотніли й тіпалися, як у пропасниці.

— Що там у тебе? — звернувся гетьман до курінного, що порядкував на каторзі.

— Оце й усе, батьку гетьмане, — відповів курінний. — Добра ще там, у середині, всякі.

— Гаразд, гаразд, а хто на гребках?

— Та наші ж люди, козаків трохи, а то з посполитих...

— Як?!... То ти й досі не посадив на їх місце турків?... Зараз мені пороздягайте бусурменів та посадить у опачин, а наших людей поодягайте в їхню одержу! Та нагодуйте всіх добре...

— А з нами що робитимете? — почувися голоси з жіноцького гурту.

— Те саме, що й з усіми, — відповів гетьман, — повезем до Кафи....

— Та нехай вона западеться вам!

— Хай згорить, щоб і сліду її не залилося!

— Чи мало ще поневірялися нами в тій Кафі?...

— Станеться по слову вашому, як говориться в Святому Письмі, — сміявся гетьман, — для того, щоб сталося, мої любі, мусимо ми там побувати, а тоді вже й додому. Десь у тій Кафі чимало й ще вашої сестри залилося?...

— Тьма-темрява, батьку! — загомоніли визволенки разом. — Як хмари тієї на ринку! І чоловіків, і жінок, і дівчат!...

— От бачите, — перечекавши трохи галас, промовив гетьман. — Треба ж і їх визволити. Отже, сидіть терпляче та дивіться готового... помагайте з нудьги та знечев'я братчикам по господарству на каторзі... Ну, — звернувся до старшини, — загаялися ми трохи: час рушати далі.

За гетьманським гаслом виправа рушила вперед. Зійшло сонечко, й туман щезав.

Пильно придивлялися до всього, що відбувалося

перед ним, Павло, й гострим слухом ловив кожний зойк, кожне слово з уст невольниць, і стискалося, щеміло вразливе серце молодого лицаря, а легкокрила думка линула бо-зна куди. Роздумував навіть над тим, чи не зустріла, боронь Боже, й його дівчину така сама доля, як оцих нещасних. — “Та ні, мабуть, — заспокоював сам себе, — за такий недовгий час нічого не могло статися: де Канів — а де Кафа... Ні, ні... А проте... поки я тут, у походах, все може статися... Хіба не бувало, що наші під Царгородом, або в Молдавії, або й у Московщині навіть, а татари — в Україні? Бувало...” І чує Павло, що його непереможно тягне додому, відмахується від спокусливої мрії й починає слідкувати, як у прозорій зеленкуватій воді, пінений і хвильованій бистрими галерами, граються наввипередки морські свині. — “І чого їх свиньми прозвали? — думає собі мовчки, — адже свинячого в них нічого нема... Хіба хребет, а то більше на рибу скидаються... Та ж воно, мабуть, і є риба?... От тільки луски не видно... як у сома... та той широкопащекий, а ці гостропискі...”

— Жбурляю! — почув зненацька ззаду й обернувся. Думки, як сполохані мухи, війнули врозтіч.

Привітно зазираючи йому в вічі, перед ним стояв Зінько Хмель.

— Дай я тебе поцілую, — мовив січовий писар і, не чекаючи відповіді, тепло по-братерському обняв молодика за широкі плечі й поцілував.

Павло зачудовано видивився на нього й посміхнувся.

— Що сталося, пане писарю? — спитав.

— Він ще й питає! — здивувався й разом засміявся Хмель. — Ну, пане-брате, тепер і я бачу, що ти сам собі ціни не знаєш, далебі!

— Якої ціни? — ще більше зчудувався Павло. — І що за речі?

— Як?!... Ти навіть не догадуєшся, за що саме я дякую тобі?

— Далебі, ні, — знизав плечима Павло.

Хмель пильно подивився на нього й теж плечима стенув.

— Дивно... Коли б я не знав тебе за щирого, безхитрого братчика, то помислив би, що ти глумишся з мене, — сказав він. — Допіру врятував мене від наглої смерті і вже забув.

— Та ти про що?... Може про того турка?... Але ж то пусте, — скривився Павло, — не я, то ти сам дав би собі раду з ним.

— Хіба на тім світі, дорогий мій. А поки я на цім світі іще, хочу побрататися з тобою, голубе, навіки вічні, поки й життя нашого. Згода?...

Дуже глибоко й приємно вразило це Павла; пан писар, старшина й один із перших лицарів — і він, простий козак... Честь не абияка, то ж і не дивниця, що він аж розчервонівся від хвилювання й несміливо відповів:

— Така мені честь, пане писарю, що...

— Ат, облиш ці забобони! Кажі: згода?

— Та як би ні?

— Маєш хреста?

— Ото, чи я невіра, що не мав би!

— От і гаразд... Поміняємося ж хрестами на безвічне побратимство!...

Один і другий розстібнули комір сорочки, подоставали хрести й наділи один на одного, потім, обнялися по-братськи й тричі почоломкалися.

— Отже... — промовив розчулений Хмель, — нема тепер для тебе пана писаря, чи як там іще, а є лише побратим Зінько Хмель, мій брате. Так і зви надалі, як і я тебе.

Молода душа Павлова не тямилася від щастя. Коли Хмель відійшов від нього до старшини, він довго стояв на однім місці нерушимо й дивився в блакитно-голубу далеч, без дум, без мрій, ясний, розпромінений, відчуючи лише, як співає радість у душі. Голова палала й стукало в виски. Зняв шапку. Легенький вітрець заграв чорними, ще ні разу не голеними, кучерями.

— Побратим... побратим... — шептали уста невідь-що, милуючи слухи й не зачіпаючи тями.

Не помітив, як і батько став попліч.

— Мати здорова? — почув тихе питання й увесь іздригнувся. Хвиля нового щастя так нагло ринула в душу, аж хитнувся. Повернув голову й сам повернувся лицем до батька.

Старий не ворухнувся: пильно дивився в далечінь, попихкуючи люлечку. Жадна риска на виду не затремтіла. Та серцем відчував Павло, що коштував старому цей спокій.

— Були здорові, як від'їздив, — відповів так само тихо.

— Простила?

Павло зніжковів і замнявся. Сокира, не повертаючи голови, повів скоса очима в його бік.

— Ні, — зважився нарешті син.

Затремтіла злегка рука, що тримала люльку. Старий витяг із рота люльку й плюнув за облавок, ховаючи хвилювання.

— Лаяла завжди? — буркнув він.

— Завжди кляли.

— Хм... так і думав, — мовив, покwapно засмоктавши чубука. — Не кляла б, може й у неволю не попав би.

— З великої любови до вас кляли, — задумливо дивлячись у воду, ніби про себе промовив Павло. — Любили вас сильно... й тепер люблять...

Сокира повернув голову й здивовано оглянув сина.

— Казала тобі, чи як?...

— Ні, не казали... Я сам знаю... Не любили б — забули б давно...

Батько ще якусь мить вдивлявся в сина, а далі, охаменувшись, вихопив люльку з губи й почав витрусувати попіл, стукаючи об облавок.

— Клята люлька... Хм... а кремінь та кресало віддав Омелянові та й забув...

Повернувся й відійшов, не глянувши більш на сина.

Сміялося сонце, сміялося море, й душа Павлова сміялася.

XXI.

Другого дня надвечір усе населення славного своїм невольницьким ринком міста Кафи несподівано спо-

лошене було гарматною пальбою на морі. Ніхто не знав, що воно й до чого. Юрби татарського люду лаяніми котилися до берега, щоб ліпше бачити й дізнатися, що сталося. На стінах замків, на баштах, у бойницях, у вікнах — усюди комалилися люди з устромленими на море очима, галасували, махали руками, показували ними на те, що діялося там по заході сонця, трясли, погрожуючи, в повітрі кулаками, плювали, лаялись. Купи невольників на ринку з тривогою, а разом і з надією, в понурім мовчанні наслухали той гуркіт гармат із моря й намагались із шумного татарського гамору й метушні хоч догадатись, чи то бій, чи тільки гучна яса якомусь прибулому татарському або турецькому, чи ще якому там, можновладцеві. Мовчання гармат на баштах фортеці ніби свідчило, що не вітальна це яса, а бій, але з ким, і хто б'ється? . . . По реготу й задоволених обличчях татар, що бігали сюди й туди, перемовляючись нашивидку з їхніми дозорцями, невольники догадувались, що хтось б'є татарських ворогів. Через якийсь час із окремих, знайомих слів, бідні бранці почали розуміти, що то турки б'ють запорожців, і не в одного з них похилилася низько голова й гіркі сльози полилися з очей на радість і глум невірних.

А на морі, просто навидноці, справді кипів гарячий бій. Ціла велика виправа з сімнадцяти великих галер, стріляючи на ходу з гармат, гналася за численною запорозькою виправою з чайок, що тікали від турків чимдуж на північ повз Кафу, також відстрелюючись від ворога. З берега зовсім виразно можна було бачити на каторгах окремі постаті турків, а на байдаках — козаків. Коли ця нагоня стала якраз проти замків,

то з однієї, другої, третьої башти гримнули гармати — раз, удруге, втретє; але гармаші, пересвідчившись, що гарматні кулі до козаків не долітають, мусіли перестати даремне порох палити й далі задовольнялися лише радісним спозиранням ганебної козацької втечі й звитяжної нагоні своїх одновірців.

Та й було чого радіти. Всяк розумів, що коли за-порожці були поблизу десь, то зовсім не для того, щоб рибу ловити в морі: поява такої величезної ви-прави на байдаках свідчила не про мирні наміри чуба-тих лицарів, а про бажання напасти й пожакувати місто з його замками, багацькими палацами в розкішних садах, крамними коморами, а головне з невольниць-ким ринком, що на нім переводився живий крам з України, з Польщі й навіть із Московщини. Та велика милость Аллахова до правовірних і могутня сила й мудрість падишахова: його морська потуга з Царго-роду наздогнала невірних запорозьких собак на їхнім шляху до Кафи й от-от знищить усіх до одного, хоч, як видно повсьому, кляті гяври вміють добре тікати. Де ж пак, — нагоня перед очима кафських глядачів триває від заходу сонця й сливе до смерку, а з турець-ких галер не потоплено жодної чайки. Та помітно й те, що турки не збираються спочивати й заспокоїтися на цьому: нагоня що-далі набирає все більшого роз-гону. Хіба що ніч перешкодить. Але ж обізнане й за-гартоване в морських боях падишахове військо без-перечно дасть собі раду з ворогами й у темряві.

Коли в присмерку розтали останні обриси турець-ких галер на півночі, натовп на березі почав рідшати, а трохи згодом і найцікавіші верталися до міста, спе-речаючись і жваво обмірковуючи бачене. Всяк поспі-

шав надолужити прогаяний на березі час. На обличчі кожного татарина видко було велику радість і задоволення від свідомости, що неждане лихо було таке близьке й що воно так щасливо проминуло.

Метушливий, гомінкий день скінчився. Крамарі замикали свої крамниці й комори. Вулиці пустіли. Продавці невольників гнали, постьобуючи батогами, свій двоногий живий крам із ринку до в'язниць, до льохів, до сараїв. Мовчки, похнюпо йшов бідний невольник на ночівлю на вогкій, брудній, повній всякої нужі, соломі, щоб узавтра перед сходом сонця знову вернутися на те саме місце й чекати на себе покупця. З гуком гармат прилетіла була несмілива надія на волю, але з тим самим гуком і подалася в безвісті, лишивши страшне, безпорадне горе, сльози й розпуку. Краще були б оглухли на ту хвилю, щоб нічого не чути й не ятрити так глибоко, так боляче вже трохи загоєних безнадією своєї долі ран!... Лежали в тяжких думках на гнилій соломі й один до одного навіть словечком не озивалися. Навіщо?... Так і поснули, втомлені цілоденною спекою на ринку, важкими переживаннями й безпорадністю.

Не надовго прикорхнули. Глупої ночі розбуджені були якимсь незрозумілим гамором, криками й тупотнявою поза своїми мурованими стінами. З того, що крізь маленькі віконечка високо вгорі лилося й до них непевне, миготливе світло, як від пожежі, догадалися, що горять передмістя та ще, мабуть, пристань. Посхоплювались, наслухали й питалися один в одного: що сталося. Тільки, коли й знов долинув до них крізь грубезні мури гуркіт гармат, почали догадуватися, що сталося. Знову легкокрила надія залетіла в змучені

душі... Та все ще сиділи, не рухалися, боячись необережним рухом сполохати ніжне, легке, як дух, видіння.

А на передмістях, на морі коло пристані й у пристані справді коїлося щось незрозуміле навіть для сторожі замкової на баштах. Перше, що почула сторожа, це — глухий гуркіт гармат із півночі, що все наближався й наближався. Зловісні огневі омахи, що спалахували то далі, то ближче на морі, свідчили про морський бій, але хто кого гнав — не можна було розібрати. Вистрілено було з однієї гармати на сполох, щоб розбудити на всякий випадок залогу. А бій усе наближався й вневдовзі кипів у пільмі перед самим замком. Запалали зовсім несподівано на пристані крамні комори й судна, й тільки при світлі пожежі зо стін замку помітили, як до берега раптом прибилося кілька галер, нашвидку викинули сходи й з них у несвітському жахові посипалися на беріг, як з мішків, турки; інші не чекали черги на сходи, кидалися просто в воду й пливли до берега. А тим часом на передмісті почали горіти один за одним будинки з плескатими дахами, великі розкішні палати кафських багатирів із пишними садами й різним надвірнім будуванням. Почувся страшенний лемент, крики, прокльони, плачі, голосіння, виття собак, ревище, іржання коней... Залога на замкових стінах нічого не могла второпати й усю увагу звернула на турків, що висадилися так поквалпно з галер на беріг і, під пальбу з козацьких мушкетів, шугнули просто до замкової брами.

Старий турок, що був попереду, несамовито застукав держакон ятагана в браму, а коли згори з башти запитав старший, хто вони й чого їм треба, то старий відповів по-турецькому, що вони, падишахове

військо, дістали на морі поразку від козаків, що козаки вже на пристані й от-от будуть під стінами фортеці, що він, Ізбет-баша, просить відчинити браму і впустити рештки його війська в замок, щоб самим урятуватися й стати в пригоді кафській славній залозі. Інші турки, скільки їх було, попадали навколішки, простягли вгору руки й щось белькотали по-своєму. Старший над залогою глянув на пристань і, побачивши при світлі пожежі, що до берега причалюють козацькі чайки, гукнув до брамного, щоб відчинив браму, а як усі ввійдуть, щоб зараз і замкнув.

— Ну, брате, — тихо промовив Хмель до Павла, прийшов наш час. — Будьте наготові, хлопці, — сказав до інших.

Вони з кількома сотнями братчиків стояли геть-геть, щільно притулившись до стіни замкової з того боку, де нікого на стіні не було. Тепер усю увагу залоги було звернено на козацькі чайки, й поки брамний відчиняв браму, з бойниць заgrimіли гармати по пристані.

Ступивши за браму, старий турок став коло брамного, а коли той впустив усіх, він ухопив його за горло обома руками й так здавив, що той, не писнувши, повис у старого на руках. Турок відкинув трупа набік і сам став на брамі, якою вже ринули, як вода прорваною греблею, Хмелеві козаки. Турки, не гаючись, кинулися на тих, що метушилися коло башт, готуючись до козацького приступу, а січовики, що втислися в замок із Хмелем і Жбурляєм, почали палити з мушкетів у тих, що на стінах стріляли назустріч козакам, що наступали від пристні. Це внесло в натовп оборонців на стінах страшне сум'яття; багато їх не чекало, поки їх

розстріляють із середини, з безпосередньої близькості, й кидалися сторч головою з муру вниз, а кому в голові не запаморочилося з переполоху, той встиг заховатися в башті. Чи надовго?... Утлі двері замкових башт уже тріщали під натиском дужих козацьких плечей.

А в широко розчинену браму буйним потоком, ніким і нічим не перепинене, ринуло вже козацьке військо з гетьманом на чолі.

— Спасибі, Сокиро! — гукнув Сагайдачний, побачивши нового брамного, старого турка, — добре, батьку, подбали!

— Нема за що, батьку гетьмане, — відповів „турок” і додав: — Зараз, мабуть, вискочить залога на вас, то будьте наготові.

— Авжеж, авжеж, — мовив гетьман і дав наказ шикуватися до бою, а „туркам” — розсипатися по місті й підпалити його з усіх кінців. — А ти, старий, знаєш, де ті льохи та в'язниці, що в них бусурмени замикають невольника?

— Знаю, батьку, — відповів Сокира.

— Візьми ж собі на поміч ще кілька братчиків та поодмикайте двері й пустіть невольника на волю. Тих, що не хитаються ще від вітру, озбройте й пустіть погуляти по місті, а ми вже тут якось самі... Та ось, либонь, і наші господарі наближаються вітати несподіваних гостей...

При нерівному, млявому світлі, що лилося через високі стіни з палаючих пригородів, козаки побачили, як з протилежного боку через величезний майдан насувалися на них темні лави залоги.

— Темно, матері його хрін! — гукнув гетьман. —

Ану, дітки, підпаліть ці вежі, щоб видніше стало!... А ви, — звернувся до вишикованих до бою лицарів, — зустріньте невір'я сальною та почастуйте покищо олив'яним бобом.

Махнув булавою гетьман, і грімний гук із мушкетів розітнувся в стінах замку, покотився містом, перелетів стіни й голосною луною пострибав хвилями морськими в темну далечінь. Татари відповіли, не зупиняючись, тим самим. Дехто в лавах козацьких повалився від ворожих куль, але пальба не припинялася: козаки вміли стріляти без перерви, бо палили з мушкетів тільки передні лави, а задні тим часом набивали передані їм спереду порожні мушкети й подавали їх переднім. Це безперервне стріляння завжди робило страшне спустошення у ворожих лавах, тепер же вчинило його тим паче, що татарва й турки насувалися стислим шиком. З криком і галасом вороги зупинилися, але під погрозові вигуки своїх старших, покидали, хто мав, мушкети, вихопили з піхов шаблі й, порозривавши лави, бігцем кинулися вперед.

— Гей, браття-отамання! — гукнув кошовий до курінних, що кожний стояв на чолі свого куріня. — Киньте й ви ваші пукавки, хопіться за правдиву козацьку зброю та біжіть бусурменові назустріч.

Він махнув булавою знов, і козацька сила з шаблями наголо ринула вперед.

— Ну, брате мій, — звернувся до Жбурляя побратим Хмель, — покажи й ти тепер, чи багато взяв від моєї науки, показати є де: я й не сподівався, що їх, голомозих, така сила. Вперед з Богом!

І вони за курінним свого куріня порвалися на ворога.

Тимчасом запалали башти, запалало місто в багатьох місцях зразу, освітливши жакним промінням іще страшніше видовище січі. Пожежа міста підбадьорила козаків і найпевнішому з них подвоїла силу. Натомість на татар та турків справила гнітюче вражіння. Непевно розтиналися їхнє „алла”, й тремтіли криві шаблі в ду-жких руках. Бачили при світлі заграви, що їхня сила більша, але й це не підбадьорювало їх. Стіни мовчали, а башти горіли — це жакало, й невідомо було, що обіцяє палаюче місто. Звідусюди, здавалось їм, читала страшна неминучість...

Гетьман цим разом не взяв участі в січі з бусурме-нами. Оточений старшиною, він стояв на підвищенні осторонь і бачущими очима стежив за всіми відмінами в бою й довкола. Тільки вряди-годи чули ті, що билися, його гучне й бадьоре:

— Добре, дітки, добре! Натисніть, натисніть! Ру-байте псявіру без милосердя!

— Лепсько, лепсько, — посміхуючись у довгі сиві вуса, підтакував Омелян Граб. — Нехай мені сам їхній шайтан чхне в пику, коли не лепсько!

— А Хмеля, батьку, бачиш? — промовив, не спу-скаючи палаючих очей з січі, Бородавка. — То митець, то лицар!

— Митець то він митець, — завважив незадово-лено Сагайдачний, — та якого дідька вліз у те пекло! Чи без нього ради не дали б собі з бусурменами наші братчики!

— Лицар правдивий усе хоче бути на своєму місці, батьку, — відповів Бородавка.

— Та хто каже, але таких лицарів, як Хмель, му-симо берегти для рідного краю: нам потрібна не рука його, а голова.

— Це правда, — згодився Бородавка.

— Не журись, батьку, — додав свого слова старий Граб, — буде цілий: має попліч себе янгола-охоронця.

— Якого? — здивувався гетьман.

— Молодого Жбурляя.

— Ум-гу, — мугикнув гетьман, — це, може, ще гірше: зарвуться один поперед одного так, що й не вилізуть.

А молоді побратими й справді рубалися всьому козацтву й ворогам навдивовижу. Ще й дотепними словами перекидалися вряди-годи.

— Ще не впрів, брате? — питає Хмель.

— Та трохи є, брате, — відповідає Жбурляй.

— Нічого: поки не впріти, поти не вміти.

— Та й багато ж їх, гаспидських синів!... Отут би мені доброго дрюка, або хоч ломаку: хоч не так зручно, зате влучно.

— Бачу, брате, що пішла за вітром моя наука, коли душа твоя прагне дрюка!...

Накинуло наших рубак оком і двоє старших татарських: обидва — славні лицарі й силою й умінням орудувати шаблею. Загорілися зарні до лицарської слави серця їх оговим бажанням стягтися в смертельному герці з рівними собі запорозькими лицарями. Це було тим легше, що йшли в бою так само в парі. Перемовившись кількома словами, погукнули вони на своїх голомозих вояків, щоб дали їм дорогу до неоторних лицарів козацьких. Шугнули в обидва боки на той наказ татри й двоє красних невірних бійців стали перед Хмелем і Жбурляем.

Лише на коротку мить зупинилися в здивуванні наші лицарі побратими, але відразу ж таки вбагнули

собою намір супротивців і, не вагаючись ані хвилики, кинулися на них з усім молодечим запалом.

— Держись, брате, — чорт ухвате! — гукнув Хмель, підбиваючи татарську шаблю, аж іскри приснули.

— А ми чорта за хвіст та об поміст! — озвався, сміючись, Жбурляй, схрестивши свою шаблю з шаблею татарського велича.

Бійці — татари й козаки — різалися й далі, не лупиняючись, але, ніби за змовою, не втручалися в цей несподіваний герць серед загального бою й трималися осторонь.

— Що там таке?! — аж підскочив на міюці гетьман і показав рукою в той бік, де схопилися лицарі.

— Хо-хо-хо! — зареготав старий Граб, ухопившись за боки. — Нехай мені чорт межи очі харкне, коли то не герць!

— Не яропужі тобі сини! — тупнув ногою Сагайдачний, — вони серед бою герці розпочали!... Ну, начувайтесь же!...

А герць набірав щодалі все більшого запалу. І Хмель і Жбурляй відразу почули, що мають супротивців не абияких, і миттю споважніли, зосередилися, стали уважними й сторожкими. Слухи їх закрилися для того пекла, що нуртувало довкола, що кипіло й кричало, вило, ревіло в місті. Перед очима в кожного з них гадючкою вилася й вилискувала коротенькою блискавкою на пожежній заставі зловісна криця шабель, та немов у корчах здригалася ворожа рука, й світилися гостро, ніби аж сверлили злобою та ненавистю, пара чорних татарських очей. Кожен із них відразу став свідомий того, що на кін мовчазною згодою поставлена в цьому несподіваному закладі не якась дурничка,

хочби й найкоштовніша, а смерть переможеного. Ні вони, ні їхні супротивці смерті не боялися, але кожен з них думав: з якої речі!

Дзвеніли, дзижчали, скреготали, зударюючись, леза дамаської криці, часом сичали гадюкою й знов відскакували одно від одного; в'юнами вилися, згинаючись то розгинаючись, стрункі постаті лицарські то наступали, то відступали, немов би в якомусь танці або в узлуватій грі з поклонами й різними поворотами. Змагалися всього лиш кілька хвиль, але піт заливав очі, й груди важко дихали...

— Ну, я кінчаю, брате, — мовив раптом Хмель. — Досить забавки!... Треба діло робити...

Нападаючи й відбиваючи напади, він вишукав слабе місце в умілості свого супротивця й викликав його на повторення того непевного руху, і коли той, запалишивсь, пішов на принаду, Хмель спритним і сильним рухом вибив у нього шаблю з руки, махнув у повітрі своєю, й полинула лицарська душа правовірного з долини плачів і стогонів просто в райські прохолодні оселі, в обійми чарівних гурій.

— Вже! — сказав Хмель і почав відбиватися від татар, що побачивши загин свого старшого, кинулися в страшній люті на переможця.

Жбурляй іще вовтузився з своїм, шкодуючи, що має в руці шаблю, а не добру ломаку.

Зненацька гамір і галас бою збільшився, обернувшись у потворне ревище. Ззаду на татар та турків кинувся з міста старий Сокира з своїми „турками” й виволеними з льохів і в'язниць та озброєними невольниками. Сам ішов попереду і вривався в самісіньку гущу. Роззираючись на всі боки, загледів тяжке зма-

гання свого Павла з татарським велетнем. Довго не розмірковуючи, скаженим помахом шаблі проклав цілу вулицю аж до сина, ще раз махнув у повітрі гострою крицею й розтяз синового супротивця навпіл.

— Тату! — тільки й устиг скрикнути син, — та ж у мене з ним герць...

— Герць?... — здивувався Сокира. — Чорт його бери! В усіх у нас тепер герць... Не стій, сину, подурному, а то ще якийсь голомозий побачить, що гавловиш, то й рубне зненацька шабелькою. За діло, хлопче!...

І старий знов поніс свої страшні удари в саму гущу. Озирнувся Жбурляй за побратимом і тепер тільки побачив, у якій він, його Хмель, небезпеці. Роз'яреним левом стрибнув, себе не пам'ятаючи, до нього й покотилися татарські та турецькі голови з плечей додолу, а побратим витер лівою полою заюшене корожою кривцею лице, промовив голосно — „спасибі, брате!” — й знову запрацював шаблею попліч із побратимом, доганяючи Сокиру.

Бачив усе тее винозорий гетьман і тільки головою покрутив та пишну бороду свою розгладив, а старшина легко відітхнула й потиху обмінювалися вражіннями.

Бій поволі затихав. Зрадливий, як собі думали татари, й підступний напад „одновірців” відразу перекинув терези щастя і вдачі на бік запорозьких лицарів. Багато з недобитків ворожих, не вважаючи на покрики й погрози ще зацілілих старших своїх, почало розбігатися з боєвища хто куди, — переважно до палаючого міста, але козаки наздоганяли, переймали втікачів і вбивали. Решта ворожих лицарів боронилася, як леви, поки всі до одного не полягли смертю славних.

Бій скінчився. Але сумний, задуманий стояв гетьман на підвищенні й дивився очима, повними сліз і смутку, перед себе — на величезний майдан, укритий лицарським трупом. На боєвищі вешталися ще братчики, що їм доручалося виносити ранених: брали на ноші й несли на беріг на чайки та на каторги, де інші, переважно старі запорожці, оглядали їхні рани, промивали їх, лікували й перев'язували. Аж тут стали в пригоді й жіноцькі руки: з своєї каторги розсипалася тая біла челядь по всіх галерах і байдаках, де були ранені, й упала коло них, як коло рідних.

А гетьман усе стояв смутний, невеселий і спозирав укриті трупом і залите християнською й бусурменською кров'ю поле. Козаки, розбившись по курінях, ворухились осторонь, опрацьовуючи себе після бою. Курінні отамани, що не полягли на полі бою, рахували кожен своїх козаків, чухали потилицю й крутили головами; а де отаман наложив головою, там за нього справували діло живі осавули та писарі. Багатьох славних лицарів не дорахувався сьогодні кожен курінь, тому не тільки гетьман, а й усі були зажурені, понурі, зосереджені, мовчазні перед маєстатом смерті.

Розвиднялося. Ще блідий, недовокровний ранок не в силі був перемогти бурхливого проміття палаючого міста, та й башти палали ще, як велетенські смолоскипи, кидаючи на всіх багрове рухливе сяйво. Східній вітер односив дим на море, далеко-далеко, де навіть не було кому звістити про те, що сталося; хіба що якийсь, може, самотній татарин — рибалка з далекого приморського авула, закидаючи в море вбогу свою сіть, з острахом поглядав скося на страшну заграву й тихо про себе молився й дякував Аллахові, що завжди

справедливий гнів його впав не на маленький рідний авул, а на велике місто багатіїв, розкошів та розпусти, на місто веселощів, гульні, сміху й водночас місто людського, невольницького горя, плачу й мук. Великий Аллах і Мохаммед, пророк його!...

Діамантова капка капнула на довгу просиву бороду гетьмана, другу він змахнув із вій сам і озирнувся на гук і гомін, що в глибокій жалобній тиші вхопило його вухо. Підвелись і поникли голови старшини. Всі вони побачили мішаний людський потік, що котився з міста просто на них.

— Невольники, невольники, невольники... вітром пронеслося по козацьких гуртах.

Гетьман стояв, дивився журними очима на цей людський потік і мовчав чекаючи. Потік із чоловіків, жінок і навіть дітей у лахмітті, що тіль-тіль прикривало голе тіло, підкотився до гетьманських ніг. Передні, а за ними й усі інші впали навколішки і з сльозами радості дякували гетьманові за визволення з тяжкої неволі та благали його забрати їх із собою.

Сагайдачний, ледве втримуючись, щоб і собі не заплакати, зійшов із підвищення до них, узяв одного з хлопчиків на руки й поцілував його в щоку.

— Такий гарний козарлюга, — мовив до зніяковілої дитини, — а попав татарам у ясир. Як же це так?

— Татка вдома не було, — відповів малий, збентежено дивлячись на свої пучки й вертячи в них кінець драного, брудного рукава своєї, зотлілої вже на плечах, сорочечки, — а вони вдерлися в хату, маму вбили, мене з Оленкою, — показав пальцем на дівчину, — потягли з собою, а хату підпалили.

Видно було, що дитині вже не раз доводилося

відповідати на такі, як гетьманове, питання, й воно говорило це, як завчене.

— Та чом же ти не оборонив і себе й Оленку? А звешся козаком.

Хлопець здивовано повернув голову й скося глянув в очі гетьманові й на його бороду.

— Хіба ви, діду, не розумієте — чом?... У них і шаблі, й списи, й луки, а в мене навіть палиці в руках не було.

Довкола засміялися.

— Встаньте, люди добрі, годі вам клячати, як у церкві! — побгукнув гетьман на невольників, а далі знов до хлопця: — Це правда, що без зброї не оборонишся. А ти хотів би мати шаблю?

— Атож, — посміхнувся хлопець.

— А що ти нею робив би?

— Утік би на Запоріжжя, як дядько Мартин, та рубав би татар...

— Який Мартин?! — раптом вихопилося з поблизького гурту, й немолодий уже братчик покvapно продерся крізь натовп невольників наперед. — Чи не Махненко? — питає, звертаючись то до Оленки, то до хлопця. — в мене справді була племінниця й звалася Оленка... Хлопця не пам'ятаю...

Дівчина дивилася на нього поширеними очима, спочатку попелотніла на виду, потім заллялася черв'яком по саму шию...

— Дядечку ріднесенький! — кинулася козакові на шию. — Та ж я вас пізнала тепер...

— Ну, дивись!... ну, глянь, — радісно говорив Мартин Передерій, колишній Махненко, здіймаючи її руки з плечей своїх і ворущаючи вусом, щоб не засльо-

зитися. — То сестру... неньку вашу, вбито?... Ну, прокляті! — потряс він кулаком у повітрі, — бив вас та й ще битиму!... Пробачте, батьку, що перебив вам...

— Нічого, нічого, Мартине, — лагідно промовив розчулений Сагайдачний. — Візьми ж ось і небожа та дай молодому козакові добру шабельку: добрий з нього запорожець вийде. — Він іще раз поцілував хлопця в щок і спустив на землю. — Дякуй Богу, що поміг визволити з неволі бусурменської й не допустив невірним зробити з нього яничара.

Мартин із небогою і небожем малим відійшов набік.

— І ви, мої любі, — звернувся до людей, — не мені дякуйте, а милосердному Господеві, що дав нам силу й справив нас сюди. — Дякуйте й моліться за благородні душі отих, — гетьман зняв шапку, перехристився й показав рукою на боєвище, — що поклали в чеснім бою лицарське життя своє за ваше визволення з безвічної неволі. Царство небесне їм!...

Невольники скидали шапки, хто мав, і побожно христилися, шепочучи молитви.

— Дякуйте, люди добрі, й отим, що лишилися живі, щоб і далі визволяти й боронити таких безталанних, як ви. А тепер... Ви ж, мабуть, голодні на татарському кошті? Та й пообдиралися, бачу, так, що сором глянути... То ж ідіть попастися й одягтися в місто: там же ще не все згоріло, й буде що вам і попоїсти, буде в що й одягтися. А потім допоможете козакам попереносити татарські добра на наші каторги та байдаки. Та стережіться, щоб якийсь недобиток бусурменський потайний не підстрелив...

— Нема вже, батьку, нікого в місті, — загуло в натовпі. — Всі багатії їхні встигли поховатися в другім замку!...

— Нічого, ми ось трохи віпочинемо, та й за тих візьмемося, — промовив гетьман, — довго варуватися не будемо. З Богом же, мої голуб'ята!... Та не палить там нічого більш покищо: може нам треба буде на ніч розвести багаття, то щоб було чим.

Невольники, кланяючись, відходили до міста, розчулені, врадувані... А гетман, відпустивши своїх боевиків до вечора підкріпитися й виспатися, сам із старшиною пішов оглянути боевище й укріплення другого замку. Зненацька погляд його зустрівся з поглядом Хмелевим. Він зупинився.

— Слухай, пане писарю, — промовив зсувора, — з яких це часів повелося серед бою герці справляти?... Де той другий тур, Жбурляй?

— Я тут, батьку гетьмане! — озвався від свого куріня Павло, що стояв, розмовляючи з батьком.

— Лицарський гонор, батьку, велить не ухилятися й не ховатися за чужу спину, коли тебе викликають, — відповів, ховаючи під усом веселу усмішку, Хмель.

— Гонор?... А розум?

— У доброго лицаря вони все в парі.

Гетьман посварився на нього пальцем.

— Ходи з нами, старий! — погукнув на Сокиру. — Та й тура свого тягни з собою: нехай привчається.

XXII.

Надвечір цього самого дня ворожі чати на баштах бачили, як уся козацька виправа, лишивши на березі

сзброєних невольників, одплила далеко в море. Перед цим дивилися крізь бойниці в стінах і вікнах на баштах, як г'яври вибирували на боєвищі трупи своїх одновірців і переносили їх на галери, лишаючи трупи правовірних лежати й далі на полі бою; отже догадалися, що невірні вирушили в жалібний похід — ховати в глибинах морських своїх мертвих, і що всі оті галери та байдаки не забаряться вернутись назад. Що тоді?... Страшне питання, — краще не думати над ним. Що-правда, кафський мурза їхній устиг погнати до Бахчисараю вістовця, прудкого, як північний вітер, за потугою, але чи наспіє та ханська поміч у свій час?... Шкода! Хіба що ворог спочиватиме після тяжкої, кривавої різанини ще хоч одну добу...

І як же мудро та хитро пошили їх усіх у дурні ті невірні собаки з отими „турками“, з отією „втечею“ й „боєм“ на морі! Хіба могли б козаки здобути замок, якби одурена лукавим способом старшина замкова не відчинила їм назустріч важку браму сама, аби врятувати від видимої „загибелі“ отих „турків“? Ніколи в світі: не такі будівничі споруджали замок, щоб першіліпші здобичники опанували його!...

Що ж далі?... Мурза сподівався, що козаки, пограбувавши місто, гулятимуть і піячитимуть кілька день за козацьким звичаєм, і замку відразу не полізуть здобувати, а тим часом наспіє бахчисарайська потуга. Але щось не видко й не чути, щоб невірні гуляли та піячили, хоч у місті по багацьких льохах є тих напоїв, заборонених кораном (для бідних людей, розуміється!), хоч залився. Що-правда, не видко й не чути, щоб і до приступу готувалися... Чи не думають, поховавши оце своїх мертвих, знятися — коли не вночі, то

на ранок — і забратися звідси до лиха?... Хоч навіщо тоді зчаства-густа чати їхні довкола замку?... Хіба їх розбереш... Може й знов якусь вигадку готують, щоб одурити... Великий Аллаху! що це?!...

З моря, куди відпливли запорозькі байдаки й галери, розітнувся глухий гуркіт гармат: раз, удруге, втретє. Вартові прислухались, а тому, що далі знову стало тихо, догадалися, що то невірні, поховавши загиблих у бою товаришів своїх, прощали їх жалібною ясою з гармат. На тому заспокоїлись і почали відправляти свій звичайний намаз при заході сонця, хоч і не кликав уже до нього дзвінкий і співучий голос муедзина з вежі мінарету, бо від мечети в місті лишилися самі закурені стіни та чорні слупи, а мулла з муедзином поховалися по покоях у мурзи в замку.

Та помилялися вартові, гадаючи, що гетьман, опанувавши пристань, пригороди, фортецю й місто, тим задовольнився, здобрів. Ще виряжаючись із Січі, він поклав собі до ошадку зруйнувати Кафу, це прокляте гніздо хижаків, що торгували християнськими душами й тілом. І коли тепер не кинув він своєї потуги відразу й на другий замок, то лише тому, що намірився здобути його з найменшими стратами людей своїх. Він уже добре розвідав, що залоги там жадної, опріч нечисленної варти, нема, зате в замок, як тільки почали вчора зночі горіти пригороди, повтікало похапцем із міста, захопивши все, що мало найкоштовніше, численне татарське вельможне панство й багатії.

Щоб не викликати чорта з пекла самим, татарські гармати на баштах мовчали через увесь день, хоч легко могли накоїти чималого шелесту й шкоди, коли б почали бити по пристані. Сагайдачний добре знав при-

чину такого татарського миролюбства й тільки посміхався в бороду, а вернувшись з похорону на морі в пристань, він сам із старшиною побував на галерах і сам понаводив, понацілював усі гармати свої на ті кілька башт, що стрімили в різних місцях над замком; а зробивши це, звелів не рухатись і чекати гасла. Частину свого війська з озброєними визволенцями післав під покривкою ночі в обхід на допомогу чатам, якби бурсурмени поривались втікати через стіни із замку. Велено було не ховатися, а на безпечній відстані запалити в пригородах усе, що ще не спалено там, і навидночі у татарських вартових удавати, що готується рішучий приступ: це примусить обложенців відірвати частину оборони, щоб забезпечити задні стіни, й значно послабить опір біля брами. Головна частина війська, не засвічуючи жадного світла, тихо шикувалася по-під стінами на майдані, а з міста підвезено було два величезні дубові тарани на добре підмазаних колесах: зроблено їх було за вказівками Сагайдачного ще за дня й приховано в густім саду одного з утікачів-вельмож татарських. Щоб приспати увагу варти й обложенців, пущено з наказу гетьмана ману на них: на одній за одною галерах засвітилися вогні, почулася музика, дудніння бубнів, а найголосніше — співи та гучний невгавуючий регіт, що вилясками котився лоном спокійного моря, вдарявся в стіни замку, вертаючись назад химерною луною, й стрибав спустошеними вулицями передмістя.

Татарська варта на баштах і в дірах бойниць бачила й чула той гамір на пристані, й спасенна надія на те, що буря пронесеться й не зачепить замку, окриляла пригноблений дух її. Не звертала навіть особливої

уваги на досить підозру шамотню в протилежному кінці майдану, гадаючи собі, що то жадливі здобичники з козаків, а певніше з невольників, грабують у темряві ніким не вартовані трупи правовірних. Глуха ненависть і злоба ворушилися в кожного в серці, й не в одного з них свербіла рука вдарити з гармат по тих, що так бучно, весело й безпечно гуляють у пристані. Але — краще не зачіпати: може вдосвіта щезнуть безвісти, а як забаряться ще день-два, то будуть мати рахубу вже з ханським військом.

— Готові, дітки? — почувся в темряві голос кошового.

— Готові, батьку гетьмане, — буркнули у відповідь курінні отамани.

— Добре, добре... То нема чого гаятися, — можна й починати. Ну, дай Боже щастя!...

Він висмикнув із-за пояса пістоля, й гримний постріл розбудив зловісну тишу на майдані, видерся розчиненою настіж брамою із замку й долинув гармашів на галерах. У ту ж мить блиснуло на всіх їх кількадесять омахів у пільмі ночі, й страшний рев гармат потряс землю й стіни. Кількох башт над замком наче й не було, тільки нелюдські зойки тих, що обвалилися разом із вежами, розітнулися в притаїлій з ляку тиші.

— Добре, добре, дітки, — задоволено промовив гетьман. — Ану, ще раз!

Справді, за хвилю новий гук гармат, і крики та галас у замку. Тим часом козацькі лави відлипли від стін і одна позад другої стали на невеликій відстані від брами перед стінами замку та, не чекаючи довго, почали палити з мушкетів по дірах замкових бойниць, а по той бік замку заграло проміння пожеж. То там,

то там із замку пробували вилізти й стати на стінах якісь темні постаті, але, махнувши в повітрі руками, зараз же падали назад.

З обох боків козацького шику викотилося й стало перед брамою по тарану: коло кожного було по кількадесят дужих братчиків, а на чолі біля однієї стояв Сокира, біля другої Жбурляй, — батько й син.

— Ану, спробуй, старий, — гукнув гетьман, — чи міцна брама до мохаммедового раю!

— Спробуємо зараз, батьку! — відповів Сокира й хопився тарана. — Ану, разом, дітки!

Шарпнулася потвора на колесах спочатку назад, зупинилася одну коротеньку мить, потім раптово кинулася оскаженілим багатонігим драконом уперед, з усієї сили тепнулася лобом у куту залізом дубову браму й відскочила на кілька кроків назад.

— Лепсько! — гукнув Граб.

— Добре, дітки, добре! — підбадьорював гетьман. — Ану, ти, Жбурляю...

На розвалі брамної вежі з'явилося кілька обложенців із мушкетами, але вистрілити не встигли під градом козацьких куль і покотилися назад.

Розігнав свого тарана Жбурляй із моцаками-братчиками й ударив ним у другу половину брами з такою силою, що вона тріснула з верху до низу й заскреготала, немов від лютости, в іржавих завісах.

Почулися ухвальні вигуки вже не самої тільки старшини, а й козацьких лав.

Знову вдарив із розгону своїм тараном старий Сокира: не відскочила потвора назад, а пробивши лобом діру в брамі, застрягла в ній головою. Другий удар Жбурляєвого тарана поміг Сокирі вирвати свого

з халепи й геть-чисто помняв на брамі й дерево й залізо.

— Ану, обома всередину! — гукнув гетьман і звернувся до війська. — А ви, дітки, передайте мушкети заднім — нехай і далі стріляють, а самі візьміться за шабельки.

Ще кілька страшних ударів дубових потвор у середину брами, й вона зіскочивши з завіс, гепнулася важко назад, понівечена, поторощена.

Миттю тарани відтягнуто на бік.

— Вперед! — гукнув гетьман, і козацький потік ринув у роззявлену пащеку замку.

Диво-дивнее: кинулися в огонь бою, а пірнули в глуху й німу темінь ночі. Ані духа не видно й не чуто було поблизу. Стали в здивуванні.

— Що сталося? — почувся знов сердитий голос Сагайдачного.

— Та нікого нема, батьку! — озвалося кілька курінних із середини. — Чорт його зна де й подівалися.

Пропустили гетьмана й старшину в замок.

— Хм... — муркнув, роззирнувшись на всі боки, гетьман, — поховалися чи повтікали?

— Швидше повтікали, — заважив Бородавка.

— Та нехай мені їхній Мохаммед ув очі чхне, коли не повтікали! — додав своє Граб.

— А підпаліть-но хлопці оті хижки, що стоять осторонь: може видніше буде! — звелів гетьман. — того багаття, що десь по той бік наші розпалили, замало. Та позапалуйте смолоскипи!...

Коли запалало кілька дерев'яних вартівень, що й назвав гетьман хижками, очам братчиків відкрилася

казкова картина. Просто перед ними в глибині при світлі пожежі пишався розкішний палац, збудований на арабський лад; перед ним була велика площа з пречудовими квітниками й різноманітними, небаченими ніким, деревами; посеред площі високо прискав на всі боки величезний водограй, а довкола нього — багато менших, і в блисках проміття та смолоскипів це справляло на січовиків незабутнє вражіння: кожному з них пригадалася вбога, хоч велика також, сувора площа рідної неньки Січі, з маленькою утлою церковцею, критою очеретом, посередині, та кількома десятками довжелезних, теж із очеретяними дахами, незграбних, будних курнів...

— І живуть же прокляті бусурмени! — почувлися заздрісні голоси.

— Мабуть, і король у Варшаві такого палацу не має!

— Бо таки не має: був я у Варшаві!

— Хочби з тиждень у такій біді попоти оковитої та виспатись добре на пуховицях!

— Та це ще не один, дітки, — каже старий Павлів батько, що п'ятнадцять літ тому був тут. — Це новий, бо я не бачив його, а там десь поза ним мусить бути ще кілька їх.

— Гарне гніздечко, — промовив гетьман, — та щось птахів не видно. Розсиптеся, дітки, по всіх-усюдах та обшукайте: може дізнаєтеся, де поховалися птахи, та й мені скажете. Тільки покищо не паліть гнізд. Та будьте напоготові, обережні, щоб не попасти в халепу.

Не треба було наказувати козакам удруге: за кілька хвиль огневі рухливі цятки замиготіли по найдальших закутках замкових.

Сагайдачний і старшина підійшли ближче до водограїв і почали радитися: що чинити далі. Вирішили цю ніч уже не спати, а повиносити на галери та чайки все, що є коштовнішого в замку, поробити підкопи всюди попід стінами фортеці й пустити її в повітря, палаци й усякі житла та інші будови спалити й геть чисто зруйнувати прокляте гніздо мук і сліз та горя людського, християнського.

— А стривайте лишень... — показав Граб в напрямку до палацу. — Нехай мені чорт у пику чхне, коли то не баба!...

Справді, від палацу до них, озираючись на всі боки, бігла доріжкою якась жінка. Кінці білої чадри маяли в темряві, напів освітленій млявими омахами погасаючої пожежі, мов крила невідомого нічного птаха. Не добігши кількох кроків до старшини, вона зупинилася, смикнула з обличчя чадру й підійшла ближче.

— Так, так, — промовила тихо, — вони, козаки... запорожці... Та ще чи й не старшина козацька...

— Хто ти, бабо? — звернувся до неї гетьман. — Де ти взялася й чого тобі треба?

Жінка пильно вдивилася в нього.

— А це, мабуть, сам Сагайдачний... Чула, що в нього довга борода... Ще як на волі була, чула... дочекалася... таки дочекалася...

Говорила, як у сні, але раптом, згадавши щось, оживилася, заговорила швидко й злякано:

— Та чого ж ви стоїте?!... Адже вони всі потайним підземним ходом вийшли геть із замку, а я знала ж, що прийшли козаки, й заховалася від панів, не пішла з ними, бо хочу додому, в Україну...

— Ти правду кажеш, — запитав гетьман, — чи мариш?... Про той хід питаю.

— Правду, славний лицарю.

— Звідки він, той хід?

— Звідси, — показала бранка на палац.

— А куди виходить?

— До моря... Далі за замком є невеличка, добре захована від моря деревами, затока: на неї й виходить той потайник. А в затоці дві каторги повсякчас наготові. Хід той підземний дуже довгий: вони ще не встигли втекти.

— Ану, Хмелю, біжи боржій із Жбурляєм на пристань, візьми десятків зо два байдаків наших із козаками та розшукайте ту затоку. Подбайте не палити й не топити каторг: вони ж забрали з собою багато добра. А ми тут чинитимемо своє.

Побратими бігцем подалися на пристань.

— Пусти ж і мене, мій пане, до тих невольниць, що ти визволив з пекла, — благаючим голосом промовила бранка, — повік Бога за тебе молитиму.

— Гаразд, — відповів Сагайдачний, — але ти, жінко, покажи нам перше, де той потайник: може ж твої пани роздумають і вернуться.

— Бачу я вже, що не вертатися їм, проклятушим, а проте хід вам покажу.

Вона повернула назад до палат мурзи, а Сагайдачний з старшиною рушили за нею.

Тим часом два десятки байдаків із братчиками без жадного вогника тихо відчалили від пристані й безгомінними тінями бистро линули понад берегом поуз чорне озійще фортеці на південь. На передньому, на чердаку, стояли Хмель і Жбурляй і пильно вдивлялися

в темні береги. Ніч була безмісячна, але блиски заграви з-поза замку перекидалися й через височенні стіни фортеці, тому від бачущих козацьких очей не сховався кожний більший камінь на березі. Повне безвітря давало можливість гребцям тільки безшумно ворухити веслами, щоб байдаки линули вперед із прудкістю птахів.

Минули фортецю з її замками й зруйнованими стінами башт. Далі протягся високий скелястий беріг, над яким ще далі чорнів ліс. Ніде ані ознаки якоїсь затоки.

— А може баба видумала ту затоку? — промовив урешті Хмель.

— З якої б речі? — питанням на питання відповів Жбурляй.

— Та якась вона... ніби причинна...

— Це й я помітив, але... де ж тоді подівалися ті, що в замку засіли були?

— Та може ж їх уже досі відшукали...

Жбурляй раптом упився очима в якусь темну пляму на березі.

— Стривай... а це що?

— Якись куці, мабуть, — відповів Хмель, теж упиваючись очима в те місце. — Он бачиш же: зараз за ними чорніє ліс.

— Ану, звели причалити, — подивимось ближче.

Коли байдак Хмелів підплив до саміського берега, то й Хмель і Жбурляй побачили досить широкі ворота, дуже хитро заличковані від цікавого ока з моря купами величезних плакучих верб, що схилилися над саму воду й купали своє тонке гилля в морі. Прислухались — нізвідки ані-чичирк.

— А причальте до берега щільно, — тихо промовив Жбурляй. — Я злізу по каміннях на беріг та подивлюся, що там за цими вербами.

Видряпавшись по скелях на високий беріг, він розтав у темряві.

Минуло кілька томливих хвиль мовчазного чекання. Нарешті він вернувся й почав радитися з Хмелем, що далі чинити. За цими вербами справді була маленька затока, а в ній причалені до берега дві каторги: навіть із кожної було викинуто сходи просто до також добре заличкованого кущами ходу під землею. Видно, що все приправлено до втечі.

Обрада тривала не довго. Десятків зо два козаків із мушкетами, та ще стільки ж таки з припасом стрелива, видряпалися за Жбурляєм на беріг, а Хмель поставив свої байдаки по обидва боки від виходу із затоки в лави й велів бути наготові з очепами.

Не довго довелося чекати Жбурляєві: кущі, що заличковували вихід із потайника, розсунулися й звідти почали виходити люди: напівголосно розмовляючи, вони метушливо наладовували обидві галери добрами, що тягли з собою із замку, розміщали жінок і дітей. Коли все було зроблено й на наказ старшого татарські вояки підтягли на судна сходи, десь на вербах розітнулося голосне чхання, й у відповідь на нього з обох боків затоки мигнула блискавка й гримнув грім мушкетів. Почулися нелюдські крики, зойки, стогін; зчинилася страшенна замішанина, заворушилися гребки, й каторги рушили з місця до виходу. Знов блискавка й грім, знов викрики й прокльони... Передня каторга врешті просунулася у ворота й вийшла в море. Несвітський жах охопив татар, коли вони побачили в темряві

дві лави козацьких байдаків. Коли галера просунулася далі, в її обклади з обох боків учепилися міцні козацькі очепи з залізними гаками. Почався бій... На другій, що виходила з воріт, почули це й приготувалися до оборони, але зверху, з верби, просто насеред галери, скочив Жбурляй і з блискавичною швидкістю в цю ж таки мить її з обох боків узято було в такі, запрацював шаблею по головах татарських вояків; й братчики муравлями полізли на судно. Оборонці були так ошелешені несподіваним нападом, що не боронилися сливе й вневдовзі здалися на волю звитяжців.

Цілу ніч кипіла робота в замку й на пристані: козаки й визволенці зносили до берега всякі добра, що їх знаходили в замку, наладовували ними каторги й байдаки; інші в різних місцях поробили підкопи під стіни фортеці й замків і повкачували в них бочки з порохом, знайдені по військових льохах. До схід сонця все було скінчено. Тоді гетьман звелів спочатку підпалювати геть чисто всі, що були в замку, будови й усім до одного залишити замок і фортецю на згук сурми з пристані.

Запалали палати кафського мурзи, поп'ялися полум'ям заготували палаци кафських багатіїв і всякі інші будови, та вже не було кому ні плакати, ні голосити по них. Вітер із моря поніс густі дими від пожежі ще три дні тому безтурботного веселого й казково красивого міста зеленими лісами й крутими горами аж у глибіню дряпінного Криму, лякаючи його хижацьке населення; воно й не підозрівало, що цими димами котиться й стелиться по татарській землі море горя невольницького, народного, українського...

Знала про це лише численна орда бусурменських

їздців, що повним чвалом мчалася шляхом із Бахчисараю до Кафи й була вже недалеко від щілі. Догадалася вона, звідки ці дими жене від сходу сонця вітер, і немилосердно стьобала прудких бахматів своїх, щоб летіли ще прудкіш рятувати правовірних. Шкода!...

Згуки сурми козацької посликали до пристані всіх, хто ще загаявся десь у місті. Гетьман велів усім сідати на чайки, на галери — де кому належиться. Лишив тільки одного байдака з старими, випробуваними в багатьох облогах (Кизикермен, Аслан-город, Очаків тощо), паліями вибухового пороху. Сам зійшов на свою галеру останнім, і коли вона виплила далі від берега, перехристився, знов надів шапку й махнув булавою. Звитяжна виправа, наладована донесхочу всякими добрами та визволенням із неволі людом, за хвилю гойдалася геть-геть від берега, де й зупинилася, щоб подивитися на кінцеву картину своєї відчайдушної роботи.

Минали довгі-довгі хвили дождання.

— Та що вони — поснули там? — нетерпеливився гетьман, стоячи на чердаку своєї галери, оточений своєю старшиною.

— Нелегка, батьку гетьмане, й забарна робота, — завважив Бородавка, також не відриваючи очей від берега.

— Знаю, що не легка, а тяжка й мудра, але хіба їм перв...

Він не встиг докінчити слово, як у кількох місцях фортеці й замків заклуботався над стінами чорно-багровий дим, і страшенні вибухи, один за одним стрясли повітря так, що аж судна козацькі загойдалися на хвилях: стіни тріснули, хитнулися й важко гепнули в мо-

ре. За цими вибухами почалися другі, треті й четверті. Місто, ліси й поблизькі гори обкутало густим димом; але й у диму видко було, що від Кафи залишилися самі згарища та руїни.

Гетьман здійняв шапку, опустився на одно коліно й промовив:

— Безмірно вдячен Тобі, всемогучий Боже, що з великої милости своєї поміг мені, нікчемному, виконати мій давній замір — зруйнувати це гніздо християнського горя, сліз і крови. Слава ж Тобі, нашому Помічникові й Покровителеві, во віки й віки!...

— Амінь! — озвалася старшина.

А бистроокий Хмель із побратимом уже показували руками праворуч і сміялися.

— Та нехай мені нечистий плюне в пику, коли то не орда татарська! — гукнув Граб.

Всі зареготалися, а гетьман стурбувався. Він також заглядів, як сила татарська на конях укрила не далеко від передмістя все згір'я правого боку.

— А наші палії! — тупнув він ногою, — палії наші!...

Бачущий Граб підійшов до Сагайдачного й нахилившись до нього, показав йому рукою на байдака, що, відчаливши від берега, чимдуж пустився в море від пристані.

— Ага, — муркнув гетьман про себе. — Слава Богу.

Кілька вершників, заглядівши байдака, відокремилося від своїх і пустило коней навзаводи спадом до пристані, пускаючи набігу стріли з лука вслід за байдаком. Козаки-палії, стоячи на своїм човні й бачучи це, реготалися, взявшись у боки: деякі махали шапка-

ми й показували на зруйноване місто, інші просто сукали дулі: а цього, мовляв, не з'їсте!...

— Спізналися, голуб'ята! — мовив, сміючись, Сагайдачний: видно було, що гетьмана дуже звеселила ця подія.

— Фортуна, батьку, й тут не зрадила нас, — промовив, також сміючись, Хмель.

— Фортуна, сину, любить відважних і завзятих, а хто скаже про нас, що цим разом ми не добре дбали?...

Байдак із паліями під грім реготу й ухвальних вигуків пристав до всієї виправи.

— Ну, з Богом! Час і додому, — сказав гетьман і махнув булавою.

XXIII.

Орися тужила... Тихо, заховано, замкнено в собі тужила, навбач незавважно. Тільки досвідчене око неньчине, що знала її всю, всякий її погляд, рух, слово, — тільки воно бачило, як тяжко тужить дівчина. З окремих, кинутих ніби ненароком, ніби так собі, між іншим, уваг, змірковала старенька вдова, що донька її не так тужить тим, що його нема, як невідомістю, чи живий він, чи може його й на світі нема. Козацька ж доля така: сьогодні жив ти, красуєшся на Божім світі, гуляєш безтурботно, а завтра — полягла завзята голова десь у бою з бусурменами; і добре ще, коли ти значний або уславлений чимсь лицар, — хоч пам'ять по тобі лишиться, хоч люди знатимуть, що ти там або там поляг на славу товариства; а коли ти собі простий, звичайний, що їх більшість, козак, то ні в кого й не довідаєшся навіть про смерть твою.

Чи не так було з Павлом?... Минула весна, коли він мусів податися на те Запоріжжя через лихих людей, минуло літо, ось уже й друга Пречиста відійшла, а про парубка ні слуху, ні вісти. Невизразною луною докотилися до Канева поголоски про славну звитягу Сагайдачного під Очаковом, збудили були деякі надії на те, що хтось із невольників, вертаючись додому, занесе ненароком звістку й про Павла; але ось і справді поверталися деякі визволенці з-під Очакова, а про Павла як не чути було, то так і досі.

Навіть Крига нічого не чув, хоч він і в уряді козацькому й усяких заїзжих та переїзжих людей бачить більше. А тут ще запорожці оті, як змовилися: то було нема того тижня, щоб якісь із них не вешталися по місті, а це, як виїхали тоді оті, що з Кригою наїхали були, так відтоді ані однісінького. В поході всі, чи що?...

Орися тужила, — посмутніла, схудла. Що-правда, з літом Божим і роботи тієї наспіло аж над силу, — самі жнива хоч кому дадуться в знаки, — але той захований смуток в очах і тиха задума зчаста — промовляли не тільки про втому тіла. Була в гіршому становищі, ніж він, її Павло. Він був спокійний за неї, знаючи, що вона під невсипущим доглядом неньчиним та під опікою його приятеля, Дениса Криги, більш не зазнає лихих пригод і дочекається його, здорова й весела. Тому й туга його за нею, як ми вже бачили, обернулася для нього в безвиводне джерело захованого від чужої цікавості щастя. Зовсім не те була її туга за ним. Вона й літами й розумом не була вже дитиною й не могла не здавати собі справи з тих небезпек, що завжди чигають на козака в походах. Знала його буй-

ну, відчайдушну вдачу, а до того знала й його прирідок — болізно вразливу чесність і щиросердечну притоменну лицарськість, що не дозволить йому навіть подумати ухилитися від небезпеки або, як то кажуть, задню пасти, — ніколи в світі! Вона знала, що він буде все попереду й пориватиметься туди, куди й найзавзятіший ще роздумує, чи йти, чи ні. А таких і шукає небезпека, не дарма кажуть: відвага мед п'є й кайдани тре. І солодка туга її за ним огорталася часом таким страхом за його життя, що серце німіло в грудях.

Коли та туга занадто вже наполягала на серце, а чорні, важкі думи гнітили душу, бігла до Катрі, або до Павлової неньки. Катря була ще молода й за кілька років свого тихого заміжжя ще не забула всіх можливих і неможливих пригод та несподіванок у дівуванні, тому добре розуміла сердечний і душевний стан своєї меншої сестри й усією душею входила в її переживання, втихомирюючи надмірні хвилювання теплим, розумним словом, нічому не дивуючись, не беручи нічого на сміх. Виходила від неї Оріся завжди заспокоєна, освіжена в своїх палких почуттях, як спрагла земля по тім благодатнім дощі. За це любила Катрю, як саму себе.

До Василюхи ходила найчастіше ввечері, в неділю або в свято, помагала іноді старенькій в її немудрім господарстві й спочивала в розмовах і згадках про того, хто їм обом був найдорожчий на світі. Обидві непохитно вірили, що іспит, посланий долею, невзабарі скінчиться, й усе вийде на добре. Побалакають отак, посміються, коли щось відрадісне прийде до розмови, а журно стане, то й поплачуть.

Приходила іноді й Василиха до них, обідала в них, дуже цікавилася господарством, ходила на город, на поле, давала свої поради, — видно було, що близько брала до серця, немов би свої власні, й гаразди їхні, й їхні невдачі та гризоти. Та ж мабуть, і на увазі мала, що раніш чи пізніш вернеться Павло, й два господарства — її й Обеременчишине — зіллються в одно, й над усім стане за повного господаря її єдинак. Закликала завжди Обеременчиху до себе, хоч у свято, або в неділю, але підоспіла така гаряча в господарстві пора, що старій неньці Орисиній ніколи було й угору глянути, навіть у свято. Тільки тоді, як жнива давно скінчилися, і молотьба наближалася до бажаного кінця, Обеременчиха зідхнула вільніше й нарешті дістала змогу хоч у свято вволити волю старої Василихи, та й свою.

XXIV.

Одної неділі Василиха вернулася з церкви не сама, а з дорогими гостями.

Ще з досвіта було й наварено й напечено всього: стояло в печі, пріло. Не знала, де й посадити своїх любих гостей, частувала, припрошувала. Орися хотіла була допомогти старій господині, та де там! — і приторкнутися до того рогача чи горшка не дозволила.

— І, Господи! — говорила Обеременчиха, — стільки оце ви, душе мила, наварили та напекли, що валка женців не поїсть за день. Навіщо ото було витрачатися? У вас же, моя любя, все куповане.

— Е, не кажіть, — відповіла Василиха, — не все: сальце вже, слава Богу своє, свининка ще покищо своя,

городи́нка теж... Ото, що хліб купований, — це правда. Та це ж дрібниця, серденько. Просю покі́рненько, призво́ляйтеся!...

— Спасибі, голубонько, і не просіть, то їстимемо: таке ж усе смачне та добре.

— А ти, Орісю? Чом так мало їси? Стривай, я тобі ще той....

— Дякую вам красенько, паніма́тко, — відмовлялася дівчина, — я вже не голодна. Ви самі все тільки пораетесь і сливе нічого не їсте.

— Я і входячку наїмся, голубко, а таке порання — вті́ха, а не робота. Як же ж у вас там... обмолотилися вже?

— Ще не зовсім, — відповіла Обеременчиха, — ще трохи зосталося. Та вже така думка, щоб на цьому тижні й обмолотини справити. Дяка Господеві, вродило цього року добре: нароби́шся, накрути́шся за той довгий день Божий, та хоч знаєш за що, гріх ремствувати.

Замислилася на одну тільки мить Васи́лиха, а думи, як гайвороння, закрутилися в старечій голові. Відігнала їх, а все ж таки вони на́вернули розмову на інше.

— А той прудивус ще вчащає до вас? — запитала, похмурнівши.

Обидві гості засміялися.

— Прудивус заходить іноді, та рідко, — відказала Обеременчиха.

— Чого ж бо то? Запанів тобто дуже, чи як?

— А що ви думаєте, душе мила, — засміялася стара гостя, — може й справді через те. Він же тепер державець, а не простий собі козацький осавула.

— Та чула ж, чула... Оришка вже казала мені...

Хутір, чи що, купив у старого Гулого, запорозького полковника?...

— Еге ж, — каже, що купив.

— Бач, тепер дак і не лізе із своїми зальотами: десь досі багацьку дочку накинув оком.

— Це правда, душе мила, — наче не той став. Поважний такий, хоч і поштивий і до мене й до Орісі. Про якусь дурницю ані слова ніколи.

— Ну, й слава Богу, й вам і дівчині спокій.

— Авже ж спокій, душе мила. Ми раді он як, що чоловік схаменувся таки й до розуму прийшов, та вже так завжди обаченько і в розмові з ним: про старе й не згадуємо ніколи, а надто про Павлуся.

Обличчя Василишине знову немов би захмарилося на хвилику задумою. Вона важенько зідхнула.

— Де він тепер... Павлусь мій? — промовила й підвелась.

Почала прибирати зо столу, Оріся помагала, теж захмарена спогадом, засмучена...

Крізь відчинене вікно почулося, як хряпнула хвіртка надворі.

— Кого там Бог несе? — виглянула у вікно Василиха. — Кобзар чи що?

— Та ж кобзар, здається, — промовила, виглянувши й собі у вікно, Обеременчиха. — Боженьку мій, який молодий іще, а вже з поводитарем.

Василиха вийшла з хати й за хвилику вернулася, ведучи під руку кобзаря. Гарненький, років десяти, хлопчик-поводатор ішов за ними, допитливо роззираючись по сінях.

— Просю ласкаво... не знаю, як тебе й звати, — говорила господиня, підводячи нового гостя до столу

й садовлячи на лаві. — Старцем Божим — дак молодий ти ще дуже . . . Іди сюди, моя дитино, — звернулася до хлопчика, взяла лагідно за плече й посадила теж на лаві. — Боже мій, Боже мій, таке мале, таке гарненьке, тільки б отцеві-неньці за втіху бути, а воно в жебрах . . .

— Сирітка, — сказав кобзар, а сам насторожено повертав голову сюди та туди, почувуючи гострим слухом, що в хаті ще хтось є.

— Мати Божа, — відгукнулася Обеременчиха, — скільки того горя на світі!

— Може пообідаєш, старче Божий? — питала господиня. — Вже вибачай, зватиму тебе так, як усіх таких сіромах люди звуть.

— Про мене, — посміхнувся кобзар, — буває й палиця — пан називається, то чому живому чоловікові, та ще й каліці сліпому, не зватися старцем Божим? . . . А хліба-соли не поцураємось: ми ще з Андрійком не обідали.

Василиха знов увихнулася до печі.

— Нехай Оріся ще послужить Божому чоловікові, — промовила Обеременчиха, — а ви, душе мила, доволі намонялися вже з нами. Присядьте, побалакайте з нами, спочиньте.

— Ну, гаразд, гаразд, — відповіла Василиха. — А ти, старче Божий, скинув би оту свою бандуру, чи як її, щоб не була на заваді.

— Це правда, — усміхнувся знову кобзар, зняв із-за плечей кобзу й поклав коло себе на лаві.

Оріся швиденько поставила перед ним і хлопцем велику миску з борщем, потім відкраяла по добрій скибці паляниці й промовила, припрошуючи:

— Просю ласкаво.

— Спасибі вам, господинонько, й тобі люба дівчино, за ласку, — сказав гість, присуваючись ближче до столу. Він хутенько намацав рукою ложку й миску, взяв хліб і почав їсти так, ніби все те бачив перед себе.

— Може б чарочку горілочки до борщу? — запитала Василиха.

Кобзар засміявся:

— Ну, що ж, — сказав, — чарка невадна, козацька річ, а я теж колись був козак не з останніх. Вип'ю за ваше здоров'я.

— Візьми, Орісю, там у миснику плящину й чарку та почасть гостя.

Кобзар і його поводитар обідали, а жінки якийсь час мовчки, з великим спочуттям і цікавістю разом, дивилися на обох, і в кожної снувалися в голові всякі думки. А може й не всякі, а одна у всіх. — про ту зрадливу козацьку долю, що так знівечила ще зовсім не стару людину, затьмивши їй навіки світ Божий.

— То ти з козаків, старче Божий? — перервала не зовсім звичайну мовчанку Василиха.

— З братчиків, паніматко, — відповів, не відриваючись від миски, гість.

— А як же... Боже, Боже, таке нещастя!

— Де очей позбувся, хочете спитати, паніматко? — поміг господині висловитися сліпець. — В турецькій неволі.

Обидві жінки зойкнули з перестрашу, а Оріся, що стояла біля печі, відвернулася, щоб змахнути з вій непрохану сльозу.

— П'ять літ перебував у неволі... Пробував тікати двічі... За першим разом позбувся лівого ока, а за другим — і правого... Більш не пробував... Все

одно не потрапив би далі двору без Божих ліхтарів... Як одужав, прикували бусурмени на каторзі до опачини... Три роки ганяв по морю ту каторгу разом із другими, як сам.

Орися приняла порожню миску й ложку й подала печеню. Відкраяла ще хліба.

— Випий, дорогий гостю, ще чарочку — до печені, — припрохувала розчулена господиня, — воно не завадить... Налий, дочко.

— Та не завадить, що й казати, — сміявся кобзар, — а з двох чарок не будеш п'яний.

— Як же ти визволився все ж таки з тої неволі? — питала Обеременчиха. — Давно вже? Пішли були тут поголоски, що й сюди вернувся дехто недавно з неволі турецької... з-під Очакова, либонь, визволив їх кошовий Сагайдачний із товариством січовим. То може й тебе там визволено?

— Вгадали, паніматко, — відповів сліпець, — не-наче там були. — Випровадив нас султан із великим військом до Очакова, почувши, що козаки лаштуються в похід, і наказав погромити їх на морі. А вийшло так, що Сагайдачний погромив турків і нас визволив, дай Бог йому здоров'я...

— Бачите, голубонько, — звернулася господиня до Обеременчихи, коли чоловік живий, то, як не настраждається в тій неволі бусурменській, як довго не поневіряється в ній, а все ж таки з Божою поміччю дочекається тої радості, тої волі. Мій старий, коли б справді живий був, хіба б не вернувся так само?... Видима річ, що помер давно вже.

— Може ти, старче Божий, чув що про старого — в неволі, чи на волі? — запитала Обеременчиха.

— А як його?

— Що „як”?

— Прозивають тобто?

— Похил Василь.

— Похил?... — замислився сліпець, пригадуючи.

— Старий Похил?... Василь?... Ні, не пригадую такого... Чув про якогось братчика Похида, як було нас визволено під Очаковом, та то, либонь, молодий і не Василь звався, а... дай Бог пам'ять... чи то Петром, чи Павлом... Що-правда, казали, ніби з Канева він... Страшенної, просто, кажуть, нелюдської сили був той молодий братчик: у бою сам усіх турків вилушив ломакою на каторзі...

— Ой, Боже ж мій! — скрикнула Василиха радісно, — та це ж, мабуть, мій Павлусь!...

Орися зблідла й аж уперед подалася, втопивши очі в кобзаря.

— Так, так... тепер пригадую... — казав далі сліпець, — справді його Павлом звали... Похиленко Павло...

— Адже ж, він... Ну, та кажи вже, кажи, — нетерпеливилася Василиха, — бачив ти його?

Кобзар скорботно посміхнувся.

— Радніший би, паніматко, та не було чим бачити.

— Ото, Боже мій! я й забула... То може хоч чув, балакав із ним?

Сліпець журно схилив голову, й серце в матері й Орісі защеміло боляче лихим передчуттям, і радісна усмішка на виду зникла, тільки перелякані очі широко вдивлялися в сліпого гостя й чекали, чекали...

— Моліться за нього Богу, якщо то, паніматко, ваш син...

— Як то... молитись?... — не голосом, а шепотом ледве вимовила мати.

— Кажали братчики, що, вбиваючи турків на бурсурменській каторзі, не вгледів молодий лицар, як один із них за щось там заховався й звідти поціливі звияжця в самісіньке серце. Впав і не крикнув... А як ховали, спускали в море чесного трупа його, то й я чув, як батько кошовий казав, що Січ і славне товариство втратили лицаря надзвичайного, що щаслива Україна, що має таких синів, щаслива й рідна мати, що породила його. Дай Боже, казав він, усім нам таку лицарську смерть...

Орися хитнулася, але надлюдським зусиллям волі втрималася на ногах, тільки поточилася назад до припічка, оперлася на нього й стояла нерухомо, біла, як крейда. Василиха сиділа на лаві, скам'янівши, дивилася десь перед себе безпритомним поглядом і тільки ледве ворушила старечими устами, шепочучи: „Щаслива... рідна... мати... породила... його...” Принишкла, пригноблена вісткою та Орисиним горем, і Обеременчиха мовчала й з глибоким острахом дивилася то на одну, то на другу: чекала чогось страшного... „Боже мій, Боже! — думала, — хочби сльозами зійшло тяжке нагле горе...” Боялася словом порушити його.

А кобзар ніби не відчував, яке вражіння справило його оповідання: намацав коло себе на лаві сво юкобзу й торкнувся гучних струн. Затремтіли, зарокотали, забриніли дзвінки струни плачем, повним муки й глибокого горя людського. Назустріч їм із грудей сліпцевих ринув м'яким оксамитовим потоком надхнений старцівський спів-псальма про святу Варвару, про її велику любов до Христа, про жорстокого, безмилосерд-

ного батька її й про тяжкі, нестерпучі муки святої страдниці...

Розм'якло, розтало заціплене страшним морозом горя Василишине серце; ніби назустріч йому, стрепенулося заціплене в безмежній розпуці Орисине серце: кинулася вона до нещасної матері, впала перед нею навколішки, заховала своє обличчя в її колінах і голосно заридала, здригаючи плечима. А зверху на її золоте, як достигла пшениця, волосся в пишно заплетених косах, рясно канули гіркі сльози, й шорстка від роботи, але тепла від любови, матерня рука гладила дорогу голівку...

Проноза знав, що робив... Проноза заслужив і обіцяного капшука з червінцями й своє держиво до смерти.

XXV.

Старий запорозький патріарх, Дмитро Гулий, обробившись в полі й на токах, зібрався до Києва для викону давньої своєї обітничі принести в офіру Господеві маєток свій і постригти чесну, несплямлену ганьбою, сиву чуприну лицарську в святім монастирі. Не сподобив Господь за якісь молодечі гріхи вмерти славною лицарською смертю в чеснім бою, — да будеть воля Його! — треба на останці віку молитися, щоб Він, милосердний, сподобив умерти хоч у затишку святої обителі, далеко від спокус і суєти мирської.

Про свій недалекий від'їзд сповістив нового власника своїх дібр, погнавши одного з хуторян, Прокопа, до Канева.

Та не вельми квапився осавула Денис. Знав він

добре, що значить „скоро” в таких ділах, а крім того, мав деякі свої міркування щодо справ, зовсім іншого характеру.

З кобзарем Стахом Пронозою бачився в ту ж таки неділю, коли сліпець із його напучувань так безсердно кинув жінок лукавою, підступною брехнею в безодню горя й розпуки. Почув від нього докладно про все, що сталося, і задоволено посміхнувся. Павла було поховано. Першу половину задуму було виконано. Лишилася друга, тяжча й далеко складніша. Аби довести її до діла, треба зібрати докупі все: розум, хитрість, безличність нахабство, знання душі людської й серця, а головне холодну кров і розважність.

Щоб байкий Проноза десь під чаркою не пробрехався й не попсував тим хитро-мудро заплетеного діла, Крига дав йому грошей, але звелів другого ж таки дня, в понеділок, зникнути з Канева й нагадав йому, що хутір Гулого, а тепер його, Дениса, до послуг сліпому, і що було б і для нього, сліпого, й для діла найкраще якби він не волочився по шляхах та по корчмах чи тих святкових торгах і відпустах монастирських, а подався б просто на хутір і жив би там тихо та мирно на повнім держиві. Не дуже охоче пристав на це Проноза. Хотів повештатися поміж людьми, розважитися, погуляти після довгої неволі в турків на каторзі, а „зароблений” капшук червінців давав на це повну змогу, тому й не почув Крига від сліпого певної відповіді щодо проживання на хуторі, а тільки обіцянку, що з Канева він щезне. Правду кажучи, Проноза й сам уже роздумував над цим, передбачаючи, що витівка пана осавули може й погано скінчитися, а тоді, мовляв, кому скрутиться, а кущому змелеться, — отже, краще подалі від гріха:

Друге, що намірив зробити Крига, — це через когось подати звістку на Січ, Павлові, що Обеременківна після Пречистої віддалася... За кого — про це не треба говорити: хай собі думає молодий козак, що хоче. Він гордовитий, палений, нерозважний: або з погордою плюне на своє зрадливе кохання й не вернеться, або з урази та розпуки кинеється стрімголов у січу з ворогом, аби полягти, — туди й дорога. Отже, нетерпляче чекав, щоб ненароком навинувся хтось із братчиків.

Ні до Василихи, ні до Обеременчихи з дочкою не з'являвся умісне тижнів зо два, щоб дати жінкам, а особливо Орисі, виболіти після потрясіння, справленого звісткою про Павлів загин. А коли, на його здогад, дівчина прийшла вже до пам'яті, він більш не відтягався й одної неділі, поклавши другого дня вирушити на хутір, завітав до Обеременків надвечір.

Були вдома — і мати й дочка. Відразу помітив переміну: й по змарнілих обличчях і по страшному приголомшенні та пригнобленості побачив і відчув, що в недавню ще веселій хаті з ними двома оселлося жахне трете, ім'я якому — безпорадне горе. Вдав спочатку, що нічого не помітив і весело привітався, коли ж мати сумно, з сльозами на очах, відповіла на його „добри-вечір“, а Орися й зовсім нічого не сказала, а тільки якось байдууже поглянула, знов відвернувшись, він, удаючи здивованого, зупинився й запитав:

— Що сталося, паніматко, що ви й Орися такі... якісь... неначе збентежені, чи що?

Орися знов повернула голову й мовчки допитливо глянула йому в вічі.

Прийшла черга Обеременчисі здивуватись.

— Як то чого?... Хіба ти не чув, козаче?

— Та про що?

— Що Павлуся в поході вбито?

— Що ви говорите?! — аж наперед ступнув Крига, й привітна усмішка зникла йому з лиця. — Хто вам казав?

— Та тут один молодий кобзар... З невольників він... сліпий...

— Може ж це неправда?

— Якби то... Та мабуть, правда, коли сам при тому був, як Павла ховали.

Крига й руки опустив; якусь хвилю дивився мовчки на стару, ніби змірковуючи почуте, далі стенувся й перехрестився.

Мати мовчки втерла неслухняні сльози.

Орися не спускала з нього прихмарених зібраними над переніссям докупі бровами очей.

— Правду, пане осавуло, ти колись напропорочив, — сказала тихо, — а може... наврочив.

— Я?!... — видивився на неї Крига.

— Та не я ж.

— Не розумію тебе, Орисю.

— Він не вернеться, — сказав ти колись мені. — Та мабуть у таку хвилю сказав...

— Боже ж мій! — захвилювався вже зовсім щиро гість, — чи ж я смерть його мав на мислі!... Казав так, бо ж знав його вдачу буйну, легкодумну, нерозважну... Певен був того, що захопиться буйним січовим життям так, що й про Канів забуде. Ось що я мав на думці, а не його загин... Боже мій, яка втрата, яка шкода!... Бідна мати...

Зворушена його щирим спочуттям, господиня те-

пер лише завважила, що гість досі стоїть серед хати, й захвилювалася:

— Та ти б же сів, козаче, — чого стоїш?... Може б з'їв чогось?... Орісю, пригот...

— Ні, ні, паніматко, — красно дякую: я не голодний, а вечерятиму сьогодні в пана полковника... Кликав на вечір до себе. Завтра вранці виїжджаю на хутір, то просить старий, щоб по дорозі завіз листа його пані...

Говорив, а сам усе позирав на дівчину. Стояла, спершись на ліжко з горою подушок, підперла рукою щічку й безпричасним поглядом у тяжкій задумі дивилася через усю хату в вікно, де останні дні свої доживав ще недавно її такий пишний, запашний квітник.

— „Два тижні минає, — думав Крига, — а вона ще досі не прийшла до пам'яті... Прив'яла як... і тілом, і душею... Дуже кохала його... Що тепер думає, якщо справді думає, а не стоїть тумою?... Чи добре я розважив? Коли б та не пішли всі мої заходи в нівець...”

— А пані його ще досі на хуторі з дочкою? — питала тим часом мати.

— На хуторі... Десь пізніше переїдуть до міста.

— Донечка... полковниківна... ще не збирається заміж?

— Не знаю, паніматко, не питав.

— Та я знаю, що про таке діло не годиться питати... Думала, може чув, або батько хвалився...

— Ні, не чув, і старий мені нічого не говорив...

Помовчали хвилинку. Далі знов стара:

— Ну, а як же ти, пане осавуло? Хутір уже маєш, а дівчини так досі й не знайшов під пару?

— Ні, паніматко... Та я й не шукав...

— А чом би тобі не посватати полковниківни? І батько багатий полковник, і донька в них єдиначка: після смерти старих усе вам досталося... Та при старому і в уряді швидко пішов би вгору...

Глянув здивовано на неї Крига й подумав: „До чого це вона гне? Чи просто з бабської цікавості?”

— Не сватати вже мені, паніматко, мабуть, нікого, — сказав з гіркістю в голосі. — Сам не знаю, навіщо й хутір той купив... Правду кажете, що до господарства треба було б господиню, а коли її нема, то й хутір ні до чого.

— Та чом же ти не знайдеш?

— Чом?... — перепитав Крига задумано й підвівся. — Ви, паніматко, знаєте, чом... Ну, час мені вже йти... Прощайте... Спочуваю вам усім серцем і душею, та не хочу ні вас, ні Орісі в тяжкому вашому горі розважати, розговорювати: жалібними словами тут нічого не вдієш, рани не загоїш, а тільки роз'ятриш більше... Хай Бог допоможе вам, паніматко, перебороти ту печаль велику, я ж ніколи не забуватиму своєї обіцянки, що нею запрявся був колись своєму бідолашньому приятелеві, і повсякчас готовий стати вам до помочі, коли її буде потрібно. Прощайте... Прощай, Орісю!...

Немов би прокинулась... Слова його, такі ніби щирі, зворушливі, не доходили до серця. Та чи й чула їх... Ніби хтось за стіною говорив, чужий, байдужий, про чуже, про байдуже... На прощання його повернула голову, питаюче подивилась, а зрозумівши, про

що мова, легенько кивнула головою й прошепотіла:
— Прощай.

Глянув Крига на неї ще раз сумним поглядом, щось хотів сказати, але... махнув рукою, надів шапку й вийшов із хати.

Дивувався такій страшній силі кохання. Крига не міг збагнути причин, джерел такого кохання, його стихійного гону саме до того або до тої, а не іншого чи іншої людини. Захопився сам, але тому, що образ дівчини відповідав якраз вимріяному ним іще, мабуть, тоді, як по щасливій січовій виправі в похід, щедро напихалося перший черес червінцями й у пожадливій уяві закреслилися перші обриси майбутнього власництва земельних маєтностей на вільних займанщинах. Далі зродилася впертість у досягненні. Не здивувався б, коли б на місці Павла був якийсь багатий або значний чоловік, а то — міщух, та ще й голодрабий. Що гарний, як намальований, та дужий, як тур? Але ж це ні до чого без достатків і стану: промайне небагато років, як від свіжої, блискучої вроди лишиться тільки спомин, а достатки й становище поступатимуть і далі. Отже, таке кохання було для Криги явищем загадковим. Не міг припустити чогось поганого, знаючи дівчину й її виховання, навіть ніразу не зупинився думкою над цим — таке це було неймовірне. Найдивовижніше в почуваннях його до неї було те, що він не ревнував, як усякий закоханий. Тільки дивувався, але ставився спокійно до того, що кохає вона не його. Людина аж занадто твереза в справах почувань, він міркував так: кохає того — бо той навинувся перший; не буде його — він, Крига, стане на його місце. Тому так і диву-

вався, що дівчина досі в розпущі, та ще в такій глибокій.

— „Автім, — заспокоював себе, — всяку хворобу один недужий перемагає швидше, другий довше, й дуже шарпати цим серце нема потреби”.

Що почувала Оріся — так це порожнечу в душі, страшну, зловісну порожнечу. Ніби на серце її повне барвистого, осяйного щастя, перевитого солодкою тугою, налетів раптовий, рвучкий вихор, поламав, понівечив, як у тому квітникові, пишно розквітлі квіти мрій і вимів усе до останньої пелюсточки, лишивши з нього холодну, так чужу, пустку. І як же була вдячна матері за те, що вона ніколи не намагалася, як це звичайно буває в таких пригодах у людей, розважати, розбити якимось, розговорити її смертельне горе!...

Це була правда... Хто ж і знав краще свою дитину, як не Обеременчиха! Відколи дізналися від сліпця про Павлів загин, вона ніразу ніколи не розпочинала про це розмови при дочці сама. Тільки тоді, почувши цю страшну звістку, заплакала, але відтоді більш не ронила сліз, не нила, не нарікала на жорстоко-зрадливу долю, бо знала, що до муки, котру переживає її єдиначка, додасть тим плаксивим буркотінням ще більше й тим ніколи не дасть загоїтися глибокій рані. Вдача, наскрізь чинна, не могла до безкраю користатися зупинними впливами несподіваних пригод і тікала від них у господарювання, в роботу. Тим намагалася лікувати й доньку. А неділями та святами йшла до церкви й Орісю брала з собою.

В неділі ж таки або в свята приходила Василиха. Стару, завзяту, сварку колись перекупку тяжко пізнати було, так вона перемінилася й навбач і норовом. Ще

Більше схудла, але — дивна річ — від цього ніби помолодшала на якийсь десяток літ, тільки зовсім уже посивіле волосся зраджувало її пристарий вік та пережите горе. Дивна вдача була у Павлової матері: вона в неї цілком мінялася від перемін обставин. По втечі чоловіковій на Січ із неї, звичайної собі, розумної, дбайливої жінки, зробилася сварка, незлагідлива, правдива перекупка, що навіть свою гарячу любов до сина виявляла не інакше, як сердитим бурчанням та лайкою. Тільки покмітливе, бачуще око змогло б спостерегти, що за своїм непереводним, безугавним бурчанням вона криє гірку ображену жіночу гідність. Розуміла її своєрідно... Ішли часи. Позбулася так само несподівано... сина-єдинака, та ще, гейби вмісне, щоб іще більше розвередити стару болячку-образу, він подався за батьком. Тільки свідомість, що не з власної волі або примхи кинув її парубок, не дала зовсім запектися стражденному серцю; але удар по ньому був аж занадто тяжкий, і мінлива вдача Васишлина не могла встояти й не відмінитись. Ми вже бачили, як сприйняла нове лихо: воно й зближення з близькими синові людьми ускурили її двадцятилітню запеклість і навіть викликали на старі, холодні уста вже давно забуту усмішку, підогріту сподіванкою скорого синового повороту. А її лагідності часом дивувалися навіть такі природжено лагідні люди, як удова Обеременчиха з Орисею. І от — ще один, найтяжчий, удар: смерть сина, а значить і цілковита руїна всього життя. Минуле й сучасне — руїна, а прийдешне — повільне жевріння.

І Обеременчиха й Орися, як і перше, радо вітали в себе гостю, з якою в'язало їх спільне нещастя. Ні безталанна мати й жінка, ні господиня, ні Орися, ніби

вмовившись, не будили болючих, гірких споминок, та не без того було, щоб іноді вони самі не поставали. До того ж іще не тільки мати, а й Василиха, що полюбила дівчину як рідну дитину, не раз уже застановлялася над становищем, що в ній вона так несподівано опинилася. Отже, так чи інак, а сила обставин ні-ні, та й наверне часом розмову на те, що в усіх боліло.

Раз, коли Оріся вешталася надворі по господарству, а старі сиділи в хаті й тихо собі розмовляли про всяку-всячину, Василиха, кинувши оком у вікно, чи нема поблизу дівчини, запитала:

— Як же ж воно, моя ненько, далі буде з Орісею?... Не довіку ж той смуток, тая печаль: живий про живе мусить думати. На те, що сталося, нема ради... Потужили, поплакали, переболіли трохи, то й до живого життя вернутися треба. Дівчина на виданні, а в господарстві чоловічої руки й голови треба... Не привів Господь Павлуся зятем назвати, то треба думати про когось іншого, щоб до пари був такий дівчині, як ваша Оріся.

— Думаю, серденько, думаю, душе мила, ночей не сплю та все з тими думками не розлучаюся, — бідкалася Обеременчиха, — а як приходить до діла, гляну на неї, бідолашну, й язик мені не повертається щось їй про це почати.

— Е, так, голубонько не можна! Треба хоч потиху та помалу, обережненько та обачненько підійти до цього... Все ж одно, мовляв, не минеться, а того, що було, не вернеш... Маєте кого на мислі?

— Коли б то моя в цьому воля була, серденько, а то ж ви її знаєте... Треба вичекати й побачити, до кого її серце прихилиться, тоді й говорити.

По виду у Василихи промигтіла тінь болю, але вона тихо й розважно промовила:

— Правду, голубонька, кажете, що знаю я її... Та саме тому, що знаю, й скажу вам, що серце її вже ні до кого не прихилиться так, як воно вже було прихилилося раз... То ж не чекайте побачити, а тоді говорити, бо все одно не побачите. Оріся не з тих, що сьогодні покохала одного, а завтра вже сміється до другого... В неї наша вдача: покохали ви свого Обеременка — нехай царствує з праведними! — а я свого Похила, то вже про інших і до смерті в нас гадки немає. Доля судила бідній дівчині, не побравшись, овдовіти, та все одно — серцем вона вже ні до кого більш не прихилиться... Але ж не в черниці ж їй постригатись?...

— Що ви, душе мила! й не думаємо про це...

— А я ж про що кажу?... Отож, треба, щоб коли не серцем, то хоч розумом до якогось гарного чоловіка прихилилася. Якої ви думки, голубонька, хочби, скажемо, про того Павлусевого приятеля Кригу? Чом не жених, і кохає дівчину, — це вже я знаю давно.

— Це правда, серце, й сама я оце вже не раз про нього думала...

— А Оріся як до нього?

— В цьому, душе мила, й загадка вся. Коли живий був Павлусь, не любила Дениса за його ніби то нещирість до Павлуса, а тепер... Хіба хто знає, що в неї тепер на думці...

— Та й то правда: ще не прийшла як слід до життя, після такого нещастя... Не до женихів іще їй... Нехай потужить іще собі трохи, виболіє зовсім... Та ви, голубонько, тим часом не дрімайте, а так, щоб ди-

тині й невдогад, помаленьку то мудрим словом, то прикладом, то любенько приймаючи в себе Дениса, зробіть так, аби воно ніби само собою сталося, що він забалакає про старостів...

— Сама про це так думаю, серце, та якось і заходжуватися боюся щоб зовсім не відвернути дівчини від нього. Розумна вона в мене, дай їй Бог щастя, й покітлива: щоб, як помітить мої заходи, та не подумала, що це його робота. Зненавидить тоді його на перехід. Не любить тих хитрощів та щоб підходив хто їй: ти їй навпрямець усе кажи. За те й любила Павла, що був щирий, і коли що, то ніколи не хитрує, а все в нього, як на долоні.

— Ну, то тоді треба справді обережненько, а як наспіє пора, що дівчина зовсім заспокоїться й оживе, то можна й навпрямець піти, якщо інший хто з парубків не припаде тим часом до мислі...

— Ні, серце, це вже я знаю. Ніколи вулиця не вабила її дуже... Хіба, було, дівчата насилком потягнуть, щоб погуляти з ними... Через те й парубки якось не важилися дуже залицятися. Пишна, казали, дуже, та ще й письменна, то щоб, бува, в дурні не пошла. Один тільки Павлусь якось той... Кажу ж, мабуть тому, що щирий був, гарний парубок...

Не раз отак розбалакують, було, між собою дві вдови про долю своєї улюблениці та клопочуться про її будуччину, а що мала на мислі сама Оріся — тяжко було розгадати.

Можливо, що покищо про це навіть і гадки не мала, переборюючи, хоч і повільно, але певно той біль, ту муку, що завдала серцю підступна звістка сліпого кобзаря.

XXVI.

Вся осінь минула в морських походах. Відважне січове лицарство пошарпало на Чорнім морі малоазійські береги з Трапезундом, Синопом тощо, а довідавшись, що султан вислав до Очакова нову велику виправу, щоб відрізати запорожцям поворот на Січ, братчики всіми своїми силами кинулися до Босфору, пожакували й спалили передмістя Царгороду й весело верталися додому, обпливши ввесь Крим, перепливши Озівське море й піднявшись угору річкою Молочною.

Тим часом і турки не сиділи під Очаковом без руху, а лишивши важкі каторги в пристані, піднялися горі Дніпром на сандалах, здобули сливе безборонну Січ, зруйнували її, а самі, думаючи, що запорожці вертатимуться теж Дніпром, поплили манівцями через Кінські Води, щоб потім, переволікши човни через суходіл у річку Молочну, дістатися нею в Озівське море. Але не в добрий час спало їм це на думку, бо саме на суходолі, зовсім для себе несподівано, опинилися віч-на-віч із виправою Сагайдачного й у кривавій січі полягли всі до одного.

Не хотів Сагайдачний відновляти зруйновану турками Січ на утлому Базавлуцькому острові й перенісся з усім товариством на острів Хортицю, де вже колись була перша Січ Запорозька славного лицаря Байди Вишневецького. В будуванні церкви, паланок, курінів тощо, в споруді фортеці й зима братчиків приспіла. Про нові виправи на море вже не думали: потроху управляли свій новий осідок і спочивали, тішачись оповіданнями, згадками, балачками про весняний, літній та осінній походи, про звияту над турками біля Мо-

лочної тощо; тішилися й були горді з того, що слава про них котилася по всіх чужих країнах, що ласки й помочі їхньої запобігали в них і чужі держави.

На велику радість і втіху старого лицаря Сокири, Канівський курінь, що до нього належали батько й син, на місце поляглого в останнім бою свого отамана, обрав собі за курінного Павла Жбурляя. Як не відмагався, як не відпекувався молодий лицар, покликаючись на свій молодий вік, на свою недосвідченість тощо, братчики не вважали.

— Панове-браття, славне товариство січове! — говорив Жбурляй, тримаючи шатку в руках і низенько вклоняючись раді січовій, — бійтеся Бога! Кого ви хочете вшанувати так велико? Трохи не білогубого хлопця, що ні світу, ні людей ще допуща не бачив! Який же він лад дасть у куріні, коли ще й сам собі ради не дасть, а дивиться, як люди, щоб і собі за ними. І проти кого вшанувати? Проти славних старих лицарів. Чи мало їх поміж вами, що ні з кого вибрати? Чи ви хочете, щоб інші куріні на наш курінь пальцями показували та кпили: у канівчан, мовляв, що молодший, то розумніший!...

— Лепсько говорить! — буркнув старий Граб до Сокири, що стояв поряд і задоволено посміхався. — Нехай мені чорт у пику чхне, коли брешу!

Сміялися й гострі очі кошового, а Хмель тільки головою крутив від здивування, слухаючи свого мовчазного здебільша й скромного побратима. Але братчики відгукнулися інакше:

— Хто буде кпити?... Ану, хай спробує!...

— Та що він, собачий син, усі розуми поїв, що почав нас учити?...

— К лихий матері старих! Тебе обіраємо!

— Та за які заслуги, панове-браття? — знову почав Павло. — І як я після цього в вічі гляну нашим славним, заслуженим лицарям, що Січ неньку запорозьку прославили на увесь широкий світ? Скажуть: шмаркач, висікака, — чи йому ж верховодити нами, уславл...

— Та ти довго ще будеш патякати? — почувися викрики, й загула, захвилювалася обурена громада.

— Чи хочеш, щоб ребра полічили?...

— Злізай, вражий сину, та не переч товариству, поки киями не почастували!

Дужі козацькі руки простяглися до нього, вхопили за карк, за поли, стягли з підвищення й, підштовхуючи під ребра, погнали до куріня, вергаючи на простоволосу голову всяку, підняту з землі, лятву. Молодий велет слухняно йшов, похиливши голову, куди його штовхали, хоч кожен із братчиків знав, що якби Жбурля роздратувати, то хто зна, де опинилися б ті, що так щиро товкли його під боки. Треба було коритися, не перечити, не гніватись, бо так годилося. Це знав Жбурляй і корився. Почистивши трохи одержу та вмившись, він вернувся на раду й, низько вклонившись товариству, дякував за честь, обіцяючи вірно, правдиво й заповідно, скільки буде його молодих сил, служити Матері Січі Запорозькій і славному товариству.

— Так би й давно, — гомоніла задоволена тим, що зламала впертість молодого братчика, громада.

Не лестив пишними словами похвали Жбурляй, не мастив язиком, покликаючись на славні діла старих лицарів запорозьких, — говорив щиро, бачивши на свої очі їхні подвиги в останніх частих боях на морі й на

суходолі. Але й запорожчики знали, що чинили, обіраючи молодого лицаря на відповідальну, але й почесну посаду курінного отамана: вони те ждобре бачили й знали про ті подвиги, що їх доконав і під Очаковом, і під Кафою, і в останній виправі Жбурляй, тому, може якраз із намови старих лицарів, і постановили між собою вшанувати свого відважного й завзятого братчика, не вважаючи на його молодість, підвищенням його на цілу голову над собою й наданням йому безпосередньої влади над усім курінем.

Особливо бій на суходолі між Кінськими Водами й Молочною і славна Жбурляєва перемога над турецьким велетом і башою Ібрагимом, за яку Жбурляй дістав навіть окрему подяку від гетьмана (чого Сагайдачний сливе ніколи не робив, маючи про такі відзначення якісь свої думки), — особливо це піднесло високо в очах січового лицарства гідність іще недавно звичайного канівського молодого міщука.

А діло це таке було, що про нього варт розповісти хоч коротенько.

На межиріччі зіткнулися несподівано для одної й другої чималі дві сили: ціла турецька виправа й ціла запорозька. Саме тому, що зустріч була несподівана, а до того становище обох потуг було таке, що відступати ні тій, ні другій не було куди, й кожна з них мала лише два виходи — або полягти всім на полі бою або перемогти, — січа була відчайдушна й дуже кривава. Турки взагалі добрі вояки, а в таких обставинах і сили й завзяття їхні набували розгону подвійного, тому й запорожчикам прийшлося нелегко.

Особливо великої гризоти завдав Сагайдачному славний турецький лицар, баша Ібрагим. Не вважаючи

на те, що всі билися пішо, турецький велет носився в січі, як вихор, і де з'являвся, там падали братчики, як скошена трава. Гетьман стояв на чердаку волоченої суходолом чайки й кермував боєм. Бачучи надлюдські подвиги турецького ватага, сердився, тупав ногами й ладен був сам кинутись у небезпеку, щоб проти його велетенської сили й завзяття поставити своє неперевершене ніким уміння орудувати зброєю.

— Проклятий! — вигукнув, розпалившись, — і куля не візьме його, наче замовний!...

Та сталося так, що не довелося гетьманові рушати з місця. Подвиги бусурменського велетня бачив не тільки він.

— А що, синку, — говорив старий Сокира, б'ючись попліч свого єдинака й його побратима Хмеля, — ти не бачиш отого турецького тура, що косить наших, як косою?

— Бачу, тату, — відповів Жбурляй.

— А якої ти думки про те, щоб трохи йому пихи збити?

— Слід би, тату, та не навертається, стерво, сюди?

— Еге ж... То може б ми до нього, синку, навернулися?...

— Я не від того, тату.

— Хлопці! — гукнув Сокира до тих, що билися поблизу, — ану натисніть та допоможіть нам допасти отого турецького диявола!

А „турецький диявол” немов би почув, що мова про нього, й у цю хвилю повернув просто до них. Розуміється, почути він не міг, а повернув тому, що давно вже спостеріг коло трійці Сокира-Жбурляй-Хмель те, що вони спостерегли коло нього з його яничарами.

— Ви вже, тату, цим разом не перешкоджайте мені стятися з ним, — промовив Жбурляй. — І ти, брате... дуже прошу тебе... Попрацюйте з тими, що коло нього...

— Добре, синку, добре, — відповів, посміхаючись, Сокира.

— Гаразд, — муркнув Хмель, прокладаючи разом із ними шаблею дорогу назустріч Ібрагимові-баші.

З його наближенням січа стала ще гарячішою.

— Алла! Алла! — вигукнув несамовито Ібрагим і оскаженіло косив ятаганом направо й наліво. Очі його налилися кров'ю, й він вертав ними, як розлючений бик. Видно було, що був у добре йому відомім ділі й що просто впивався шалом бою.

— Держись, синку!

— Увага, брате!

Ручі вояки спритним поворотом стягли увагу Ібрагимових поплічників на себе й товаришів, а велет пер просто на Жбурляя. Трохи чи не вперше його ятаган наразився на другий і заскреготав, привівши турка до пам'яті. Досвідченою рукою він відразу відчув силу свого ворога, глянув блискавичним поглядом на Жбурляя й аж посміхнувся від утіхи, що нарешті наскочив на достойного супротивця. Відбивши митецьки Жбурляїв удар, подався крок назад і туром рванувся знов уперед. Заскреготали знов шаблі, бризнули іскрами.

— Хо-хо-хо! — засміявся Павло. — Не гарячись, голомозий, а то згориш.

Ібрагим теж блиснув вискалом зубів, щось залопотів по-воєму: подобалося, мабуть, непереможному турецькому лицареві, що наскочив, як то кажуть, на свого. Але, обмінявшись дружніми ухмилками й про-

гнавши ними ворожу злобу, вони ще з більшим завзяттям кинулися один на одного, та вже не як вороги, а як два митці своєї страшної вмілости, тільки добрі, **твердо загартовані** леза їхніх шабель сичали й скреготіли, немов якісь казкові потвори, і в запеклій люті прискали іскрами. Захоплений змаганням турецький ватаг і не помітив, як довкола них під ударами козацьких шабель полягли всі його поплічники, а переможці, з Сокирою й Хмелем на чолі, стояли трохи осторонь, любовали на рідке навіть у козацьких пригодах видовище.

— Добре, синку, добре, — тільки повторював про себе старий лицар, а Хмель стояв, узявшись у боки, й з великою насолодою, стежив за змаганням. Страшений гамір бою, що кипів трохи віддалік, учувався звиклими ушима, як конечний супровід до мистецької дії, котру так митецьки виконували двоє славних лицарів.

І справді було на що глянути, було на що полюбувати знавцям небезпечної вмілости. Здавалося, сама смерть стояла осторонь і тішилася незвичайним явищем, вагаючись і не знаючи, на чий бік прихилитися, й опустила на землю своє просте, первісне знаряддя, тую смертельну косу. Блискали шаблі хапаючи очима кожен найменший рух один в одного, підставляючи йому насупроти свій, ще звинніший, і виключаючи тим новий та щодалі все більш розпалюючись. Кожен із них знав, що все вирішить і покладе страшний край двобоєві якийсь один необережний рух у надмірнім розпалі, тому кожен і намагався з усієї сили зберегти холодну кров у серці, а ввесь пал його перелити в удари шаблеві. Але — дарма заходів: лицарська вдача,

завжди спрагла бою, не могла довго перебувати в стані розважності й розмірності. Удари ставали що-раз сильніші й лютіші, серця бойців тремтіли нетерплячою, піт заливав заюшені кров'ю обличчя, верталася з шалом бою жадоба так чи інак доконати ворога...

— Легше, голомозий! Легше! — ще мав у собі стільки розважності, щоб жартувати, Жбурляй, але турок уже не панував над собою. Аби раз уже скінчити з цим, він, вигодивши потрібну мить, дав такий удар, щоб ізчепитися до борні, він сам ухопив його за попіл. Бойці стали. Жбурляй глянув на тую половину, що лишилася в руці й, голосно засміявшись, відкинув уламок геть. Але на розлюченого Ібрагима це справило якраз протилежне вражіння: він гнівно вдарив своїм уламком об землю, злобно глипнув очима на супротивця, стис кулаки й ооскаженіло кинувся на Жбурляя. Він, бідолашний, не вважаючи на досить довге змагання, не зміг збагнути можливостей ворога й кинувся з кулаками проти власної смерті. Ручим помахом правиці, обурений і ображений таким рухом свого супротивця, Жбурляй із призириством відбив занесеного над ним кулака, а коли турок проте й далі сікався до нього, щоб ізчепитися до борні, він сам ухопив його за попереk, підняв над собою і з усієї сили вдарив ним об землю.

— Добре, синку, добре! — промовив Сокира, висмикнув із руки в одного з убитих турків шаблю й подав Жбурляєві: — Ось на, бо роботи ще багацько!...

І вони пірнули й знов у вир бою.

Та вістка про лихий кінець ватага бистро розійшлася поміж турками, й це рішило дальший хід бою. Де поділася й відвага тая бусурменська, тая їхня запек-

лість... Братчики швидко й легко впоралися з ними й закінчили бій повним звитяжством.

— А де Жбурляй? — гукнув після бою при всіх Сагайдачний.

— Я тут, батьку! — відгукнувся той з козацького натовпу й вийшов наперед.

— А ти знову, вражий сину, не втерпів, щоб не затіяти серед бою герця з бусурменином? Забув про мій наказ у Кафі?

— Даруйте, батьку гетьмане, — зніяковів від нежданої догани молодий лицар. — Я не забув, то якось воно само так вийшло...

— Та бачив же, бачив, — стримуючи сміх сувороїстю, — бурчав Сагайдачний. — А тепер скажи, якже й чим подякувати тобі за те, що ти так лепсько послав того шайтана в самісіньке пекло. Страшний був, проклятий, багато шкоди й шелесту накоїв, та й ще накоїв би, коли б не ти. То як же без подяки?

— Нема за що, батьку: треба ж було комусь зупинити идоляку... Не я, то хтось інший... Спасибі батькові та панові писареві, що поступили його мені, а то їхньої руки все одно не втік би...

Козаки, чуючи такі речі, сміялися й крутили головами, а гетьман подивився на нього довгим поглядом і промовив:

— Дивлюсь на тебе вже давно, Жбурляю, й бачу, що тебе ані трохи не цікавить лицарська слава. Інший би життя віддав, аби її зажити, а ти, бачу, зовсім до неї байдужий. Кепська прикмета... Втічеш ти від нас, Жбурляю, не нагрієш місця. Мусимо припнути якось тебе...

— Не слава мене цікавить, батьку, а дію, — я

й чиню його, скільки маю сили й уміння. А тікати не збираюся покищо, коли ж би спало мені на думку, або якась нагла причина погнала мене з Січі, то я ж маю право, як і всякий із наших братчиків, вільно розлучитися з товариством, а не тікати.

— Отож і лихо наше... Ні, ні, — такого лицаря конче треба припнути міцніш, але як?... Від тебе того не довідаєшся, то ж нехай саме товариство над цим поміжкує. Воно ж і віддячить тобі, Жбурляю, за сьогоднішній чин.

І товариство віддячило, як ми бачили, обравши його за курінного, — честь, якої в Павлових літах не заживав іще ніхто в Січі.

Та коли хто поставився до такої визначної події в товаристві байдуже, а може навіть з незадоволенням, то це сам нововибраний курінний отаман. Чому саме — догадатися не тяжко.

Уже вертаючись з останнього походу, мріяв Жбурляй про те, як вернеться з батьком до Канева на зиму, як оживить і звеселить свою страдницю-неньку, як ізнову побачиться з Орисею і, як Бог допоможе, побереється з нею. А тоді, мовляв, видно буде, чи вертатися йому на Січ, чи ні. Дивні думки про ці славетні морські походи роїлися потайки в його молодій голові, але нікому він із ними не звірявся, навіть своєму побратимові, Хмелеві, знаючи, що той у всьому згоден із Сагайдачним. Не раз думав про себе Жбурляй, що завзятий гетьман чинить не те, що треба, що з турками й татарами варто воювати лише тоді, коли вони нападуть на рідну землю, а як сидітимуть тихо, то нема потреби й зачіпати їх, цебто — не визволяти, на його думку, треба невольників, а чинити так, щоб

не давати бусурменам змоги брати тих невольників на Україні.

„Татари, — думав він, — ворог не страшний і з ними можна було б упоратись одним добре влаштованим походом на Крим, коли б сили козацької не приборкано було. А хто її приборкує! Король не дозволяє мати велику козацьку потугу, й тільки тоді, коли небезпека від бусурменів або москалів, чи від кого там іще, загрожує самій Польщі, тоді король кличе козаків на поміч і дозволяє їм мати війська стільки, скільки вони хочуть. Кінчиться небезпека — й знов заборона й уймання козацьких прав і вольностей, а на простий люд на Україні — панське ярмо з жидівськими погоничами. Чому мудрий Сагайдачний мовчить про це й ніби вмисне ганяє лицарство в часті походи на бусурменів, щоб відвернути увагу його від того, що коїться в самій Україні, й не дати змоги силі козацькій вирости, об'єднатися й дати належну одсіч магнатам. Хмель каже, що з ними тяжка боротьба, що для того, щоб вона не скінчилася так зле, як боротьба Наливайка, Лободи та інших завзятців, треба стати одностайно. Це правда, але ж треба комусь почати її, об'єднати коло себе козацьку силу всієї України. А хто може це зробити? Тільки славне лицарство низове. Чом же воно не робить цього, а промишляє здобичництвом та визволенням якоїсь горстки нещасних невольників?

Такі думки роїлися в голові молодого лицаря, то ж і не дивно, що своє обрання за курінного отамана прийняв без жадного захоплення й уподоби. А коли, вже отамануючи, він придивився добре до інших, та прислухався до всяких балачок тверезих і п'яних,

то побачив, що не його самого шарпають такі думки й сумніви.

Немов би для того, щоб показати всю слушність цих думок і сумнівів, після нового року прийшов на Січ із Варшави наказ від короля — не тільки не зменшувати, як досі домагалася, козацької сили, а навпаки — яко мога збільшити її і йти походом на Московщину на поміч королевичу Володиславові, що воюючи з Москвою, попав, як то кажуть, у нікуди.

Загомніло, закипіло, заклекотіло на Січі.

Такі справи рішалося не самою паланкою, цебто тим урядом січовим, старшиною, а тільки загальною січовою радою. Нелегко прийшлося кошовому: він бачив, що серед самої старшини багато заслужених лицарів було проти того, щоб іти походом на Московщину, і — головне — не тому, що неохота була дражнити москалів, а якраз тому, що треба було класти голову за магнатство, яке ще вчора чинило козакам усякі утиски, заборони й замаху на й так уже до краю обкраяні козацькі вольності. Обіцяють усе направити, надолужити всі кривди? Котрий це вже раз? Обіцянка — цяцянка, лише дурневі радість... Як тривога, то й до Бога... й т. д., й т. д. Чув це все Сагайдачний, але сам мовчав покищо, вичікував, раду не квавпився скликати. Добре знав своїх братчиків: покричать, покричать, виговоряться та й заспокояться, втихомиряться й підуть за ним. А тимчасом одностудії його тихо та розумно переконають і вмовлять найзапекліших супротивців, щоб не гвалтували ради.

В Канівському куріні коїлося в малому те, що відбувалося на всій Січі у великому, цебто нуртувало, як у казані. Тільки курінний вперто мовчав, думаючи свою

думу. Побратим Хмель, що був однодумцем кошового в цій справі, знав, що Жбурляй великий супротивець усякої помочі полякам і пробував не раз хитро-мудро доводити йому всю неслухняність його ворожого до справи становища, але кожного разу наражався на такий буйний опір, що тільки руками разводив, дивуючись, звідки в побратима стільки лихої ненависти. Тільки й допевнився від нього обіцянки, що не баламутитиме проти наміру кошового свого куріня. Та обіцяти це було тим легше, що ні про яку баламуту Жбурляй і не думав, знаючи наперед, що Сагайдачний все одно врешті дійде свого, хоч там що. Але й zostаватися в Січі ханьки мняти, коли лицарство вирушить у той проклятий похід, молодій курінний уважав за ганьбу для себе. Ходив, як туча, навдивовижу братчикам, що любили й поважали свого старшого за його лицарську обхідливість із ними, за його веселу вдачу й відсутність у ній найменшої пихи й чвані. Покинув собі порадитися з батьком.

Сокира теж помітив перемену в синові й тривожився, але не вважав за опосібне допитуватись. „Не дитина, а лицар, та ще й неабиякий, та ще й курінний: сам собі раду дасть”, — думав старий і тільки скося поглядав на нього при стріванні. Не вгадав цим разом батько: неабиякий лицар якраз потребував його помочі, його поради. Вигодивши годину, коли нікого з братчиків не було поблизу, він прохав батька пройтися з ним по-під січовими шанцями.

— Ходімо, ходімо, пане отамане, — жартівливо й разом ласкаво відповів Сокира, хоч старече серце його стрепенулося тривогою. — Маєш щось сказати?

— Та маю, тату, — сумно промовив молодик. —

Не знаю, з чого й почати... Така дражлива справа...
Хочу кинути Запоріжжя.

— Та чого? — врешті повернув язика. — Чим не догодила тобі Січ Мати?... Здавалось би...

— Не хочу йти в похід.

— Маеш... Та ще ж не вирішено, як воно буде!...
Може ж...

— Я вже знаю, тату, як воно буде: буде так, як хоче кошовий, а він хоче повести нас класти голови за магнатів. Це ж... це ж... я не знаю... Вони мають нас за бидло, й піти битися за їхні гаразди — це... це... це виходить самим признати, що ми й справді такі... Поганяють — ідем, а нагорода... коли б ви знали, що вони роблять із нашими людьми в Україні!...

Старий теж розхвилювався.

— Хм... А куди ж дивиться кошовий?

— Якби посадити Сагайдачного на місце якогось посполитого, скажемо, хочби й у того ж таки Потоцького, чи в якогось пана вельможного, то він під панськими та жидівськими канчуками побачив би!... Я ще козаком не був, а вже довелося заступатися за покривджених.

— Як заступатися? — здивувався Сокира.

— Польний, перебуваючи в Каневі, побачив на майдані між людьми мою дівчину й звелів своїм посіпакам викрасти її. Я вночі видер вікно до його покою й вирвав у нього бідну дівчину просто з пазурів, а його так почаствував, що він ледве очунав потім... Того й на Січі я тепер... А тікаючи сюди бачив, як його гайдуки шмагали канчуками наших людей, утікачів із панського маєтку, з жінками й дітьми... Одного вбив я, другого втікачі... От що роблять з нами!...

Дивився старий велетень на свого молодого велетня-сина й дивувався: те, що розповів йому Павло було для нього цілковитою новиною. І не міг він не признати, що молодик міркує зовсім слушно.

— Не знав я про це, сину, — мовив він по хвилі задуми, — а коли дещо й знав із молодих літ своїх, то за довгі роки неволі забув зовсім... Роби, як уважаєш за ліпше: оце моя тобі щира порада.

Вдячними очима глянув Жбурляй на батька й лице його прояснилося.

— А ви, тату, — запитав, — я без вас не вернусь.

— Я?... Що ж я?... Поїду й я з тобою... Годі, — постарів у неволі, підтоптався, правду кажучи, — час і спочити трохи. А бусурменам за неволю вже привів Господь віддячити. Чого ж мені ще!... Коли ж покличе доля ще битись, то й я старістю з тобою. Коли ти надумав розпрощатися з братчиками?

— Та тепер, коли й ви зо мною, нема мені чого отягатися. — говорив урадований Жбурляй. — А до того ж треба виїхати звідсіля ще до ради січової, бо тоді вже пізно буде. Сьогодні ж таки піду до кошового й здам свій уряд, а завтра хоч і вирушимо.

— Гаразд, — згодився батько, — тільки ж ти гляди — не балакай із ним згостра, а так якось лагідненько... Бог із ним, не зачіпай... Краще по-доброму розлучитися.

— Я й сам такої думки, тату, — сказав на це Жбурляй. — Навіть коли почне гримати, то я змовчу.

— От і гаразд! — зрадів старий, вертаючись із сином до куріня. — Все-таки то славний лицар на всю Україну, а не ми, грішні, та й старість усе треба шанувати...

Не без трепету в серці переступив Жбурляй поріг нової паланки, щоб ознайомити свого кошового про свій від'їзд із Січі. І кошовий і Хмель розбирали саме якісь папери й радилися про щось.

— Здоров, здоров, Жбурляю, — мовив на уклін і привітання молодого курінного Сагайдачний і, помітивши його легеньке збентеження й ніяковість, затримав на нім якусь хвилю свій гострий, проникливий погляд. Догадуюсь, чого ти прийшов... Кидаєш нас?

Здивувався такий проникливості не тільки Жбурляй, а навіть і Хмель.

— Нема мені чого робити тут покищо, батьку, — відповів курінний.

— А з нами не хочеш?

— Ні, батьку.

— Чому?

Жбурляй замнявся.

— Та кажи вже, кажи правду, — чого мнешся?

— Не випадає мені, батьку.

— А ми? — нахмурився кошовий.

— Вольному воля, батьку.

— Чув? — звернувся Сагайдачний до писаря. — Яйця курку починають учити.

— Нехай мене Хрест святий поб'є на цьому самому місці, коли я хоч на думці мав учити... та ще кого! — вас, батьку гетьмане...

— Гаразд, гаразд... Куди ж ти?

— Додому, батьку.

— А старий?

— І старий зо мною.

— Хм... Шкода... Ну, старому треба було б

трохи відпочити після турецьких каторг. А ти що робитимеш?

Молодий отаман знову замнявся.

— Кажі, кажі, не бійся: на щире слово не гнівають, — підбадьорював його кошовий.

— Чекатиму, батьку, нового Северина, — сміливо кинув підбадьорений Жбурляй.

— Ов!... Чи не думаєш сам за нього стати?

— Де мені, нікчемному, лізти в гетьмани. Буду щасливий, коли битимуся попліч.

— А за що?

— За велику волю й за віру.

— А ми за що досі билися? Та й ти з нами...

— За малу, батьку. А за віру не було чого й битися, бо бусурмени віри нашої не зачіпали.

— Чув?... — знову звернувся Сагайдачний до писаря. — Отакі ви, молоді! Все думали ми, старі, що б'ємося за щось путнє, а виходить — за ка-зна-шо. Ну, що ж — будучність ваша, а нас можна хоч і за хвіст та в череду...

Кошовий на мить замислився.

— Так, так, — ізнов почав, — може молода правда й правдивіша за стару, і нехай Бог пошле вам успіху. А нам уже пізно переробляти себе на новий копил...

Він раптом стенився й повеселів. Підвівшись з місця, простягнув до Жбурляя руки:

— Ну, Бог з тобою, Жбурляю! Давай же поцілую тебе на прощання... Добрий і славний із тебе лицар був, — дай Боже, щоб і далі так лупцював ворогів як досі, хто б вони не були!...

Старий і молодий лицарі сердечно обнялися й міцно поцілувалися.

XXVII.

Саме на Маланки, під Новий Рік, уночі, коли останні, запізнілі щедрівники потроху розходилися спати, вдова Обеременчиха з дочкою розбуджені були страшним грюкотом у вікна й двері та парубоцькими й дівчачими криками й галасом попід хатою.

— Вставайте, тітко, комора горить! — глухо доносилося знадвору.

Схопилися обидві разом. Хоч і темна була ніч, але в хаті було видко від трепетливої яснини надвірньої, — хоч голки збірарай.

— Ой, Боже ж мій! Ой, Мати Божа! — стогнала смертельно перелякана вдова, не в силі рухнутися з місця.

Орися нашвидку сунула ноги в чоботи й накинула на себе свитку та велику теплу хустку. Серце билосся, як не вискочить із грудей.

— Боже мій, мамо... Чого ж ви сидите?... — покликнула на матір. — Одягайтесь боржій!...

Грюк у двері й вікна збільшився, а також і крики.

— Тітко-о-о!!... Орісю! Комора горить! Ось-ась і хата займеться!...

Дівчина хутенько натягла матері на ноги чоботи, на плечі накинула кожуха, а на голову велику теплу хустку, взяла її під руку, вивела в сіни й відсунула засува надвірних дверей. Парубки підхопили одну й другу попід руку, передали дівчатам, а самі кинулися вносити з хати речі.

Збігалися люди. Десь забевкано на сполох. Люди почали тягти журавлем і відрами на шнурах воду з колодязя й хлюпати нею в огонь. Дехто видерся на

солом'яний дах і з подаваних відер намагався обливати стріху на причілку, близькому до комори, щоб не дати йому зайнятися. Парубки й дівчата хутенько увидалися знадвору в хату й назад, виносячи все, що було в хаті.

І добре робили, бо зусилля поливальників не врятували хати: зайнявшись з причілка, вона вневдовзі палала, як велетенська свічка серед темної зимової ночі. Зима була суха, безсніжна, й вогонь ширився з неймовірною швидкістю. Всю рятувальну увагу звернено тепер було вже не на рятування вдовиної хати, — все одно, мовляв, дарма праці, — а на обстоювання двох ближчих сусідських хат. Це було не трудно, бо та й друга стояли не так то вже близько до Обеременчишиної, й люди вешталися на погорищі більше з цікавості, аніж з якоїсь потреби. Бігали, кудкудакаючи, випущені з курника кури; рохкали й кувікали перелякано в свинниці двоє підсвинків і торгали писками в нещільні дерев'яні дверцята, але їх не випускав ніхто, бо дах у свинниці був вальковий і зайнятися не міг.

А людей усе прибувало й прибувало. Чулися ахання й охання, чулися різні балачки, запитання, здогади тощо, але відповісти на те, як і з чого сталася пожежа, ніхто, розуміється (навіть ті парубки й дівчата, що перші загляділи вночі полум'я), не міг: вертаючись після щедрування (а це ж було вже в пізні лягови) по хатах додому, вони побачили, що горить, і миттю кинулися в двір будити вдову з дочкою, а як воно загорілося — ніхто не бачив. Ні в кого з людей не було сумніву, що це підпал, але хто міг зважитись на таке богомерзке діло, коли нещасна вдова й ворогів

не мала, — це для всіх було страшною загадкою.

Ворота було відчинено настіж. По один і другий бік під плотом жужмом навалено було одежі, килимів, ряден, мішків із збіжжям, із салом; стояли діжки, образи, різний посуд, дошки з лав, стіл, скамниці, дзиглики, прядка й т. д.: жвава молодь устигла заздалегідь повиносити все, що було в хаті; горіло тільки те, що було в коморі. Стояла під плотом і велика скриня з горою подушок на ній. Спершись на неї, плакала й тихо голосила бідна вдова. Оріся голубкою впадала коло матері й усяко, як тільки могла, розговорювала, розважала її. Сама не плакала, і давно вже не могла плакати, — ще відтоді, як почула від кобзаря Пронози про Павлів загин у бою. Запеклася серцем... Навіть не дивилася на погорище. Сприйняла й перше й оце друге лихо, як безглуздий виклик долі. Не шкодувала, не мала жалю й на те, що перед очима горіло ж ніщо, як матирина й її кривавиця, що власне від цієї ночі вона з ненькою — безпритульні, без стріхи над головою... Не думала про це, не хотіла думати... Сама кидала виклик безрозумній долі.

— Боже мій, Боже мій!... Доню моя! — голосила стиха вдова — бідні ми з тобою, нещасні... Де ж ми тепер подінемося? Де голови похилимо? Все пішло димом... Голівонька моя безталанна...

— Не все, мамо, — говорила, нахилившись до матері, Оріся, — аби живі та здорові самі були, та надія не кидала нас, аби вона не згоріла. Не треба плакати, бо цим лихові не зарадиш...

— Як же його не плакати, доню?... Та ж ми не маємо де ночі доночувати, а попереду ж ціле життя.

— І ніч, мамо, знайдемо де доночувати й з жит-

тям далі дамо собі раду, тільки не треба в розпуку вдаватися.

Стояли біля них сусідки, так само старалися втішити стару вдову, й кожна з них щиросердно пропонувала притулок у себе. Дякувала всім їм Оріся ласкаво, але — звичайненько відмовлялася. Аж мати перестала голосити й питаюче поглянула на дочку: а як же, мовляв, буде?...

— Спасибі вам щире, люди добрі, за ваше спочуття до нас і за ласку, — говорила Оріся. — Маємо той притулок, тільки трохи далеченько — десть на іншому кутку. А коли така вже ваша до нас добрість, то може б дали хоч два вози з кіньми щоб перевезти туди те, що нам оце зосталося після пожежі — оці наші речі.

— Куди ж, куди перевезти? — питалася мати й сусідки.

— Перевеземося, мамо, до старої Василихи: давно вона нарікала, що живе далеко у своїй пустці-хаті сама-самісінька, давно й часто говорила, що радше пристала б до нас, щоб жити вкупі...

— Та то ж, доню, було тоді ще, як...

Не дала договорити матері, щоб не виявити перед людьми те, чого не слід їм знати:

І тоді, мамо, й потім.

А хата ще палала, хоч уже не так, як перше: бистро, як порох, згорів солом'яний дах, і ясно, хоч і негусто ще горіли, гучно потріскуючи, крокви. Чорний димар зловісно стремів посередині вгору мовчазним докором невідомому лиходієві-палію. У вікна видно було, як палахкотіли в середині сволоки й трямки. Чекали всі, як завалиться стеля. Чорно-багровий дим

клуботався, підіймаючись угору, й хутко зникав десь у темних просторах. Здіймалися з ним і цілі рої червоних іскор, гасли десь високо вгорі або падали дощем довкола. Метушилися, бігали, сновигали з криками й гамором діти, з уподобою розважаючись рідким видовищем. Мовчки стояли чоловіки, не знаходячи, або краще вважаючи всякі заходи гасити вогонь безнадійними. Без устанку цокотали жінки й дівчата...

— Пан полковник! Пан полковник! — покотилося раптом людьми.

Справді, у відчинених воротах, в ясині, вималювалась кінна постать старого Гудими й його джури. Подивився якесь хвильку на пожежу, насутив брови й озирнувся довкола. Побачив удову з дочкою.

— Ага, ти тут... Здоров, стара!... Що це ти — горіти задумала, хрін тобі в ніс?...

Обеременчиха й Оріся, а з ними й присутні жінки низенько вклонилися полковникові.

— Бог покарав, пане полковнику, — відповіла, плачучи, вдова.

— Бог?!... Знаю, який Бог!... Топила піч, а димар дірявий...

— З комори, знадвору занялося, а від комори й хата загорілась...

— То підпалив хтось?!... У моїм полку?!...

Полковник стиснув коня острогами й в одну мить опинився в дворі серед натовпу чоловіків. Люди поздіймали шапки й уклонилися.

— Хто підпалив, хрін йому в ніс?! — грізно погукнув на натовп. — Хто посмів таку каверзу вчинити в моїм полку?!...

— Та хіба той признається, пане полковнику, що підпалив! — почулося з натовпу. — Та й нема, мабуть, його тут...

— Авже ж нема, — хіба він дурний, щоб лізти на очі людям!...

— Його тепер і з собаками не знайдеш!...

— Що? З собаками? — лютував Гудима. — Е, ні, голубчики, так не буде... Найпізніше завтра вранці, щоб мені був палій в уряді в мене! Чули?!... Я йому покажу палити, хрін йому в ніс! Підпалив та й думає, що так йому минеться?... Ні, так не буде! Всіх перешмагаю канчуками, як не приведете! Чули?!... Тото ж...

Взявшись рукою в бік, він знов від'їхав до воріт.

— А ти ж куди тепер, стара? — звернувся до вдови.

— Та ми й не знаємо ще, пане полковнику, — відповіла вона. — Є думка до Василюхи...

— До якої Василюхи?

— До вдови Похилихи.

— Якої це? Не отого молодого Похила матері, що втік на Запоріжжя?

— Еге ж, еге...

Полковник глянув на Орісю.

— І ти, гостроязика, ще не забула свого шибай-голову, хрін йому в ніс?... Подай йому через кого-небудь звістку, нехай вертається безпечно: польного того вже нема, — вже інший, — Конецпольський.

Оріся не відповіла.

— Нема кому вже, пане полковнику, подавати тую звістку: вбито його в поході турками... — завважила крізь сльози вдова.

— Де?! — скрикнув Гудима.

— Під Очаковом.

— Хм... — замислився старий. — Шкода, шкода... Ну, та Божа воля... а вмерти козацькою смертю дай Бог і всякому з нас... Хм... Був паливода, а вмер, як лицар... Царство небесне... А хто вам казав?

— Якийсь молодий сліпець-кобзар, що недавно вернувся з неволі...

— Та ж може він бреше?... Є між ними такі, що язиком, як на кобзі, грає: нема чогось, то вигадас, хрін йому в ніс!

— Каже, що сам і на похороні був, як спускали в море...

— Хм... може, може... Ну, бувай здорова, стара! А ти, дівко, не дуже в тугу вдавайся: молода, гарна, — ще знайдеш до пари.

Гудима знов повернув коня до натовпу.

— А ви чого стоїте, роти пороззявлявши?... Чом не гасите?... Щоб мені за хвилю ані блиснуло ниде! Ач яке багаття розвели!... А той, щоб завтра мені в уряді був! — чули?... Прощайте!...

Полковник сіпнув коня за поводдя й за хвилюк покритися темною ніччю разом із своїм джуною.

Люди здвигали плечима й сміялися:

— Чи він обезглуздів на старість чи що?

— Та хіба не бачили, що нащедрувався до прости Господи?

— Авже ж, що під чаркою!...

— Ого, та ще й під якою!...

— А все ж таки, як його бути з палієм?...

— Та ніяк: проспиться завтра, то й про палія забуде, похмеляючись!...

— Авже ж забуде...

В цю мить із тріском і грюкотом завалилася стеля, а за нею й палаючі крокви з бантинами. З вікон і з дверей шугнули в двір довгі омахи, а над стінами знялися й химерно закурчавилися високо, аж під чорним склепінням небесним, велетенські клубки багрового диму. Жінки зойкнули з ляку і діти кричали й аж не тямилися від захвату й утіхи. Але це вже був початок кінця: через який час полум'я почало пригасати поволеньки. Люди перестали тягти воду з криниці, а з сусідніх дахів спокійно поспускалися додолу рятівники. Натовп почав розходитись.

Біля Обеременчихи й Орісі ще стояло, розмовляючи кілька жінок, але незабаром під'їхало два великих вози, запряжені кіньми, й чоловіки, що ще zostавалися на пожарині, почали складати на вози те, що встигли врятувати від вогню. Оріся помагала.

Вже на світ благословилося, коли наладовані Обеременчишим добром два вози зупинилися перед ворітьми Василишиного обійстя. Василиха вже встала, запалила в печі й поралася коло варева. Почувши, що хтось стукає у хвіртку, виглянула у вікно, та не побачивши як-слід нічого крізь старі, побляклі обolonки, вибігла з хати. Глянула — й остовпіла, очам своїм не діймаючи віри.

— Відщипніть нам, паніматко, хвіртку! — гукнула Оріся.

Опам'яталася Василиха й підтюпцем подалася вітати гостей. Нічого не розуміла.

— Добридень вам, паніматко, — привіталася Оріся. — В прийми до вас із ненькою, — приймете?...

Обеременчиха не могла за плачем і слова вимовити, кинулась до Василихи й ще ревніш заголосила.

— Голубоньки мої, — трохи не плакала й сама господиня, — та скажіть же мені, яка лиха пригода вам сталася, бо я зовсім з глузду спала й нічого не второпаю...

— Погоріли ми, паніматко, вночі, — промовила Орися.

— Ой, Боже ж мій! — сплеснула руками Василиха. — Моя ненько, то це вночі у вас пожежа була?... А я почула дзвін, вибігла з хати: горить десь далеко, — постояла-постояла та й пішла спати... Мати Божа, яке лихо!...

— Дозвольте ж, паніматко, відчинити ворота...

— Ах Господи! я зовсім з пливу вбилася... Зараз відчиню... Поможіть, хлопці!...

Вона метнулася до воріт.

— Не гнівайтесь на нас, сестрице, — нарешті забалакала й Обеременчиха, — прийміть перебути якийсь час у вас... поки стягнемося на сяку-таку хижку...

— Не треба про це говорити, мої любі: шкода велика, що така біда, таке страшне лихо зустріло вас, мої рідні, а я завжди рада вам...

Тимчасом вози вїхали у двір і стали перед хатніми дверима...

— — — — —
І почалися для вдови й її дочки довгі-довгі дні й ночі проживання в приймах. Що-правда, вдова мала в скрині деякий заощаджений гріш, і Василиха зовсім не почувала, щоб її приймаки хоч трохи потіснили її в її гараздах, — навпаки, довелося часто змагатися, щоб самій не опинитися на їхнім харчовім держиві,

бо ж вона тепер знала лише свої пиріжки та рибу, що ними торгувала на ринку, а все інше господарювання було в руках удови з дочкою; а вони намагалися з усієї сили не чинити своїй добродійці жадної тяготи й обходитися тим, що самі мали. Життя ж стало й повніше й відрадніше, а в хаті перестало тхнути пустою, що так пригноблювало стару господиню по тій Павловій утечі з Канева. Двором весело походили кури, що їх Обеременчиха перевезла таки з пожарища, а в хліві поважно рохкало двоє підсвинків на втіху скvapний до господарських достатків Василисі. Хоч і не своє власне, та й не зовсім чуже.

Орися немов би відмінилася. До одного горя прибуло друге. Перше пригнітило, приголомшило дівчину, ввергло її в стан якоїсь байдужості до всього; але друге сприйняла вона, як виклик долі на бій, тим паче, що коли перше в найбільшій мірі торкнулося її самої, то друге глибоко зачепило й ту, що залилася єдиною найдорожчою й найріднішою на світі. Приспана першим, воля до життя раптом пробудилася й набула чинності, гону до змагання за життя, жадоби не скоритися жорстокій долі своїй. І дівчина скинула з себе байдужість, ожила, випросталася, як тая прибіта до землі дощем-негодою, билина в полі від дотику животворного проміння соняшного, й уся ввійшла в роботу по господарству, так нагло зруйнованому. Тільки ледве помітний на чистому, гладенькому чолі сторчковий пружок між бровами над переніссям свідчив, що від великої бурі лишився в ній глибокий, незатертий слід на все життя.

Мати довго не змогла очунятись від несподіваного лиха, а прийшовши трохи до пам'яті, все тихо ніла

та нарікала на немилосердну до неї, зрадливу долю, що без пори відібрала в неї любого чоловіка, лишивши їх з дочкою маленькою безпорадними сиротами; нарікала, що через це саме мусіла всю господарську тяготу покласти на свої жіноцькі плечі, а весь клопіт — на свою вдовицьку голову, обернувши життя в безнастанну, непереводну тривогу й журбу. Не вважаючи на все це, невсипущою працею і дбайливістю вона добилася сяких-таких гараздів, вигодувала, виростила дитину, як квітку, красну, собі й добрим людям на втіху, лихим на заздрість. Ніхто ж, мабуть, як не вони, тії лиходії, позаздрили її вдовиному щастю, пустивши його з димом. І от занепала, пішла за тим димом і вся її завзятість і запопадливість до господарства, до праці, лишилося саме непереможне бажання — відпочити. Байдуже дивилася, як донька з ранку до вечора, рук не покладаючи, працює, порається коло того, що лишилося від її господарства. Мляво ставала до помочі, й тільки все позирала на дівчину благущими очима та часто таємниче шепталася з Василюхою, коли та мала дозвілля від своїх власних турбот.

Добре розуміла Оріся й ті неньчині погляди, догадувалася й про що оті потаємні шептання, але мовчала. Часто проте зупинялася гадкою над ними. Боляче стискалося серце безталанної дівчини, але була така хвиля, що кожного дня сподівалася неминучої розмови й конечности так чи інак виявити своє становище до тих запитань, котрі мусіли постати.

Одного вечора, по вечері, Оріся сіла до світла щось полатати. Старенька мати сиділа на лаві за кужілем, байдуже гудячи веретеном, а Василюха вчиняла пиріжки. Говорили про се й про те.

— А що це наш опікун забув про нас і ніколи й носа не наверне? — запитала раптом Василиха. — Запанів тобто так, запишався?

— Який опікун? — підвела від шитва голову Оріся.

— Це ви, душе мила, про Дениса? — озвалася й Обеременчиха.

— Та про кого ж більш, як не про нього: другого ж опікуна, окрім Криги, не маємо.

Оріся опустила очі й далі шила мовчки, не втручаючись у розмову, бо відразу догадалася, до чого вона, ця балачка. Насторожено слухала й чекала.

— Та ж може його й у місті нема, — висловила свій здогад Обеременчиха.

— Бо таки, мабуть, і нема, — згодилася господиня. — Має ж тепер біля чого голову морочити свою. Займанщина й хутір у того старезного запорозького діда, казали мені наші перекупки, величезні: є над чим клопотатися.

— Казав і він, що не малі.

— Аякже: кажуть баби, що ціла Січ Запорозька, з шанцями, ровами тощо, а всередині такий сад, пасіка, стайні, обора, льохи, хати для челяді й усяка всячина, що і в другого магната кат-ма того. Землі ж тієї — скільки душа забажає, а худоби, коней, овець — не перелічити.

— Що й казати, душе мила, — багатир на всю губу.

— Авже ж, не розмантачив здобутого добра в гультьяїстві та п'ятиках, як інші січові братчики, то й має.

— Має, має, серденько... А там дослужиться до полковника...

— Еге ж... Ожениться з якоюсь полковниківною багатою, то...

— Ні, душе мила... З оженінням у нього стало... ні вперед, ні назад.

— Чого ж бо то? — здивувалася ніби Василиха. — Сватав кого, та не віддають за нього?

— Не знаю, серце, як вам і сказати... Нікого він ще не сватав... Питала його... тоді як останній раз навідав нас... ще десь перед пожежею, чи не думає женитися. Ні, каже, паніматко, мені вже не женитися. Як то, — питаю, — чого?... Ви, — відказує мені, — ви, паніматко, знаєте, чого. Так і сказав.

Орися зашарілася, глянула на матір і ще нижче нахилилася над шитвом.

— Дивно, — промовила Василиха. — На що ж він натякав?

— Я так догадуюсь, — по хвилі знов правила Обеременчиха, — що з думки йому не йде моя Орися... Ти не гнівайся на мене, моя дитино, що я це кажу, бо я запевне знаю, що так воно й єсть.

— Я не гніваюсь, мамо, — мовила, не зводячи голови Орися, — та нащо про це говорити!

— Чому не говорити, моя люба? Що ж тут такого незвичайного?... Молодий іще, гарний і статечний, а до того ж і велико багатий козак, осавула, на дорозі до полковницького уряду, щиро покохав тебе, й коли б згода твоя, то й з старостами не отягався б...

— Ви його питали, чи як? — спалахнула дівчина.

— Про таке діло не питають, голубко моя, бо це відразу й так видно...

— Авже ж, видно, — встала й свого слова Василиха. — А якби посватав, то чого б тобі не вийти за нього?...

Орися з докором глянула на неї.

— І це говорите ви, паніматко?

— Е, моя горличко, не треба про те: час і заспокоїтись. Великий жаль і боляче, що... не так склалося, як жадалося, та що ж діяти? Божа воля... А живий про живе дбає...

— Чи не занадто скоро?

— Ні, Орисю, не скоро... Рідній матері це видніш... Хіба можу я забути про свого любого хлопця й до останку днів своїх? І вміратиму — не забуду... І тепер рана моя ще свіжа, наче він тільки сьогодні помер... ятриться так само, як і того дня, коли почула, що його вже нема на світі... Але ж... його не вернеш... а життя... воно не стоїть... воно вимагає, щоб не плакати все, коли хочеш жити...

Василиха втерла неслухняні сльози й заходилася знов коло своєї розчини.

— Ох правда, правда, серденько, — підхопила перервану сльозами Василишину мову Обеременчиха, — життя — воно вимагає... Вимагає дивитися не назад, а вперед. А коли не дивитися й не думати, як заборадити собі, щоб краще було, то що ж воно буде з нами?... Що ми таке тепер? Жебраки, старці в приймах, а спроможемося колись на тую халупчину якусь — то хіба це життя? Злидні, а не життя... Чи такої долі сподівалася про тебе, доню моя?... Та й про себе на старість. Знаю я, моя люба, що в дівках ти не засидишся й коли схочеш, тоді й вийдеш заміж. Але за кого?... Про Павла ти все одно скоро не забу-

деш і не покохаєш нікого. Вийдеш — аби вийти. То ж хіба не розумно вийти тепер за чоловіка гарного, поважного, маєтного, котрий кохає тебе, та ще як кохає!

— Що ви говорите, мамо! — з розпукою викрикнула Оріся. — Чоловік може й гадки не має, а... а... ви... Ат!...

Вона знов нахилилася над шитвом.

— То вже я знаю, моя дитино, яку він гадку має. Одно йому моє слово — й він, не гаючись, пришле сватів... Але що ж я можу сказати йому, як питає, коли сама не знаю, що в тебе на думці?... Чи ти коли хоч словом натякнула, що думаєш робити далі?...

— Авже ж Орісю не можна так, — промовила Василиха.

— Боже... Що не можна? що не можна? — томила від балачки дівчина.

— Не можна бути впертою, нерозумною, моя дитино: треба зглянутися й на себе й на матір... — тягла своє мати.

— Годі вже, мамо, про це... — з гіркістю зупинила неньку Оріся. — Робіть, як знаєте...

Буйні дві сльози капнули на шитво.

XXVIII.

Всі Різдвяні Свята Крига перебував на своєму хуторі. Чекав Прокопа з Канева й тривожився.

Коли той нарешті прибув після Нового Року на Голодну Кутю, вони обидва замкнулися в світлиці Гулого для потаємної обради.

— Ну, що? я ктам? — питав Крига, втопивши нетерплячий погляд у слугу.

— Все зроблено, пане осавуло, — відповів, посміхаючись, Прокіп.

— Ніхто нічого не той?...

— Де пак! Не такі майстри взялися за діло. Та й заплатив їм добре.

— Ти, розуміється, не пробовкнувся, хто ти й звідкіля?

— Ба ні, сказав, — зареготався Прокіп. — Сказав, що з Києва від пана Посвіцінського. А чи поняв хто з них віри, чи ні — того не знаю. Мабуть, ніхто з них не повірив, але те добре, що більш не розпитували.

Крига посміхнувся.

— Ну, а ті ж що... вдова з дочкою?

— Перебралися до якоїсь Василюхи в хату з тим, що лишилося від пожежі.

— М-гу... це добре...

Осавула в глибокій задумі заходив по світлиці.

— А того... сліпого Пронози не зустрічав? — спитав ізнов по хвилі.

— Ні... Кажуть, що його коротко тільки бачили в Каневі, а потім десь зник.

— М-гу... Дборе... Ну, ось маєш від мене поки що за службу, — промовив Крига, витягаючи з кишені два червінці й передаючи Прокопові. — А там побачимо...

— Спасибі вам, пане осавуло, — зрадів слуга, приймаючи гроші. — Наказуйте й далі, — все зроблю, що скажете.

— Маю й ще одно діло, — казав осавула, ходячи по світлиці. — Але це вже трохи тяжче... Власне, не таке воно тяжке, як забарне... Далеко доведеться від'їхати на якийсь час.

— Це пусте, пане асавуло, — промовив Прокіп.
— Треба, то треба...

— До речі... Ти не чув... не приїздив за цей час до Канева хтось із запорожчиків?

— Ні, пане осавуло, не було. Якби який приїхав, то я знав би... Ні, не було нікого.

— М-гу... це добре... А діло ось яке...

Крига пройшовся ще кілька разів світлицею, ніби вагаючись, далі почав:

— Ти ніколи не був на Запоріжжі?

— Ні, не доводилося, — відповів Прокіп.

— М-гу... це добре... То тебе там не знають?

— Ні, пане осавуло.

— Дак от що... Ти трохи спочинь після Канева, а по Різдвяних Святах поїдеш на Січ.

Прокіп аж очі витріщив від здивування.

— Як на Січ? Чого?

— Поїдеш на Січ, — правив Крига, не зважаючи на його здивування, — запишешся в братчики...

— Та цур їм, пане осавуло! Я не хочу воювати...

— Воювати й не треба, — ти послухай далі. Записавшись у запорожчики, постарайся швидче оговтатись там та придивитися до всіх. А придивившись, розшукай між січовиками одного молодого братчика з Канева. В каневі звали його Павлом, на прізвище — Похиленко. Може статись, — та так воно, мабуть, і є, — що на Січі його продражнили братчики якось інакше — Бугаєм там, чи Ведмедем, бо він великої сили парубок був, — то ти й довідайся про це. А довідавшись, підлізь якось до нього лисицею, розбалакайся, скажи, що ти з Канева... Як він почує, що ти з Канева, то вже безпремінно спитає про Обеременківну,

дочку тієї вдови, що хата згоріла. Скажи, що ти її добре знаєш, і що вона минулої осені віддалася за якогось там багачького сина, — розумієш?

— Розумію, пане осавуло.

— А про пожежу — нічичирк... Може бути, що його справді вбито в бою, тоді тобі ще ліпше: довідаєшся про це й вернешся...

— А чи ж пустять?

— Такого звичаю на Січі нема, щоб не пускати, — хіба ти не чув про це?... Отже: дізнаєшся про Похиленка з Канева й ніби ненароком скажеш йому, що Ярина Обеременківна вийшла заміж. Оце й усе, а за добре виконане діло дістанеш від мене не два червінці, а десять разів по два. Чув?...

— Чув, пане осавуло, — аж на місці крутнувся, зрадівши, Прокіп. — Зроблю все так, як ви кажете... А той... — раптом замнявся слуга, — навіщо це вам?...

Крига зупинився й гостро подивився на нього.

— Добрий слуга, — промовив зтверда, — ніколи не питає, а чинить те, що наказано, — розумієш?... А проте, можу тобі дещо сказати: якщо вернешся із Січі до мясниці, то гулятимеш у мене на весіллі. Досить із тебе?

— Досить, пане осавуло, — засміявся, второпавши, в чім річ, Прокіп. — А питав на те, що... коли знаєш, що до чого, то якось легше обертатись і діло робити.

— Ну, гаразд. Иди ж тепер і відпочивай. Я виїду завтра вранці й скажу Семенові, щоб дав тобі на дорогу до Запоріжжя все, що треба козакові.

Прокіп вийшов, а Крига знов заходив світлицею в глибокій задумі.

— „Гулятимеш на весіллі, сказав я Прокопові, — думав осавула, — а чи так воно станеться?... Чи не вихопився ти, Денисе, поперед батька в пекло?... Скажеш, голубе, гоц, як перескочиш, а ще ж лишилася найвища перетика. Чи перескочу її?...”

Мав на думці Орісю й здобуття її згоди на шлюб. У материній згоді не сумнівався, але щодо Орісі, то не зовсім певний був. Мати потурала дочці, поки вони жили в своїй хаті, в спокою, в достатках. Тепер же не дуже потуратиме й поїдом їстиме, щоб не засиджувалася й швидше віддалася. Розрахунок був певний. Ще досить молодий, Крига добре знав людську просту, не панську душу. Виріс на селі, а канівські міщани, особливо на передмістях, мало чим різняться, або краще — нічим не різняться від простих посполитих, хіба що зодягніші та ошатніші. Але ж Оріся... Він знав її горду, непідлеглу вдачу, знав як глибоко кохала того міщуха-тура, й не був певен, що удар, що його він завдав їй через Пронозу, так швидко забудеться.

Ходив і думав отак-о, поки не ввійшла Параска з хлопцем і не нагадала, що вже й вечеряти час.

— Чув? — зустрів Кригу в уряді полковник, не давши йому навіть привітатися як слід.

— Що, пане полковнику? — здивовано зупинився Крига. — Я допіру приїхав і ще нічого не встиг почути.

— Ну, то держись за землю, щоб не впав, як почувеш!...

— Невже?... А що таке?

— У твоєї кралі й її матері під Новий Рік хата згоріла.

— Що ви говорите?! — аж наперед ступив уражений звісткою осавула. — Не може бути!

— А хрін тобі в ніс! Як то не може бути, коли я говорю!... Сам був там, як горіло вночі, а ти мені — не може бути!...

— Боже мій... що ж це таке?...

— Стривай, стривай, це ще не все... А ти знаєш, що твого отого супротивця в зальотах... того... та як його, хрін йому в ніс!... Похиленка... вбито в бою під Очаковом?...

— Не може бути?! — ще ширіше здивувався Крига.

— Знов?!... А я тобі кажу, що не не може бути, а так воно й є! Сліпець якийсь тут... кобзар... був при тому, як ховали його.

— Яка шкода, яка шкода, — вдавав ураженого перед полковником осавула.

— Що ж ти тепер? — питав далі Гудима. — Дорога вільна: бери свою кралю!... Маєш же де розмістити й її й матір...

— У мене голова обертом, пане полковнику... Нічого покищо не зміркую... Женитись, кажете?... Дарма праці: не піде вона й тепер за мене, це я напевне знаю.

— Бо дурна, хоч і гостроязика! — обурено, хоч і не без задоволення, промовив старший. — Якого ж їй дідка ще треба?...

— Та раз назавжди мені відрізала, щоб я й з голови викинув, бо як не вийде за Похиленка, то подасться в черниці, — брехав на всі заставки Крига, щоб приспати на всякий випадок увагу Гудимину.

— Туди й дорога, хрін їй в ніс! — зовсім уже повеселівши, вигукнув полковник. — Ну, нема чого

тут нам киснути: десь давно вже полковниця з вечерею жде. Ходім... Не був на Святах, то хоч по Святах ваглянь.

— Щиро дякую, пане полковнику, — вклонився осавула, — я з уподобою.

Але вже другого дня вранці подався до Василихи. Застав удову й старшу дочку її, Катрю, в сльозах. На Різдвяних Святах Катря з чоловіком гостювала в його батьків на селі, недалеко від Канева, але про нещастя, яке зустріло матір, довідалась, лише вчора, коли вернулася додому. Сусідка не втерпіла й, почувши, що вернулися Максим із Катрею, прибігла розповісти. Вранці другого дня, вирядивши чоловіка на роботу, побігла до своїх. Тепер сиділи обнявшись з ненькою й плакали. Оріся поралася коло печі. Побачивши у вікно, що йде Крига, зблідла й ще пильніше запрацювала біля печі, щоб заховати своє збентеження.

— Добридень вам, — привітався, ввійшовши в хату Крига, — З Новим Роком... Про нове щастя мовчу, бо чув уже, як приїхав учора ввечері, щ ообійшло воно вас, а натомість упало на ваші сирітські голови нове й страшне лихо. Всім серцем і душею співчуваю вам, паніматко, й тобі, Орісю.

— Спасибі, козаче, — крізь сльози відповіла мати.
— Сідай, посидь у нас... Спасибі, що не забув...

— Ну, а я вже йтиму, мамо, — схопилася Катря, витираючи сльози, — я ще ж і печі не розтопила. Може ввечері заскочу ще з Максимом. Прощайте покищо! Прощай козаче!...

— Так швидко ти... — промовила мати й підвелась, — і не наговорилися... Приходь же хоч увечері... Вибач, козаче, я зараз вернусь...

Вона накинула теплу хустку, кожуха, й вийшла за Катрею.

В Орисі й серце впало.

— „Що це зо мною?” — подумала й розсердилася на себе. — „Давно це я стала його боятись?...”

— Не в добрий час цим разом довелося зустрітись, — говорив тим часом Крига, слідкуючи за нею. — Чи ж думав я, вертаючись учора й позавчора з хутора, що знайду вас у чужій хаті?... Яке нещастя! яке лихо несподіване!... Бачу, що мати досі ще не заспокоїлась... Та, правда, хіба після цього так легко заспокоїтись... Що ж ви думаєте робити далі?

— Ннне знаю, — тихо відповіла Орися. — Ще не знаємо... Може на весні поставимо щось... Тоді переберемося назад... Не знаємо ще...

Вона збентежено нахилилася до печі й почала щось там штурхати рогаčem.

Крига кинув оком у вікно й, побачивши, що стара задержалася в Катрею біля хвіртки, перехрестився в думці й почав:

— Орисю!...

Вона озирнулася здивовано й знов нахилилася до вогню.

— Орисю, невже я й досі тобі такий осоружний, що ти й словом перемовитись не хочеш зо мною?

— Ти? Осоружний? — не повертаючись, озвалася дівчина. — Хто тобі казав, що ти мені осоружний?

— Ніхто не говорив, але ж я маю очі й розум: вони мені сказали.

— Ну, то неправду вони сказали тобі, козаче, твої очі й розум... Не осоружний ти був мені, а... а... не звичайний, не чуйний... Не хотів ти пошанувати

те, що мала в серці... не міг навіть мовчати, коли воно не до мислі тобі було...

— Бо я кохав тебе, Орисю...

— Кохав?... Хто кохає, той вдсятеро робиться чуйніший, той ставить себе на місце того, хто кохає когось, і недоречним словом не вразить чужого кохання.

— Даруй мені це, Орисю... Може й так, але кожен кохає по-своєму... Як яка вдача... Вразити ж тебе ніколи й у думці не покладав, бо ж кохав тебе... і тепер кохаю...

Не відповіла, тільки якось ізщулилася, аж голову в плечі вбгала, й непорушно дивилася на вогонь у печі.

— Ти чуєш, Орисю?

— Чую.

— І ні словечка на це?

— Ти знаєш, чому.

— Так, я знаю, — зідхнув Крига. — Але ж... але ж його нема, Орисю.

— Так... нема... Це правда...

— Живий мусить про живе дбати, Орисю.

— Це саме мати мені кажуть і... Павлова мати...

— Розумно кажуть.

— Певне, що розумно... але... чи винна я, що, опріч розуму, маю серце?...

— Воно загоїться, Орисю.

— Не знаю... Може...

— А час не стоїть, Орисю.

— Дак що ж ти хочеш від мене?

— Щоб ти переборола своє серце й вийшла за мене.

— З розбитим серцем?

— Я все зроблю, Орісю... сам себе перевершу, аби хоч потроху загоїти його!...

Мовчала... Він чекав терпеливо, насторожено. Не спускав із неї очей, ловив кожний рух.

— Не знаю... — промовила нарешті й нахилилася до печі. — Говори з ненькою.

— Ати?

— Що я?... Моя воля вмерла разом із... із...

Махнула рукою... Ледве втримала сльози.

— Небагато радощів зазнаєш, побравшись з мною...

— Вірю, Орісю, що час, цей найліпший лікар і ворожбит, зробить своє.

— Не знаю... Я нічого тепер не знаю...

Він підвівся.

— Ну, прощай, Орісю... Говоритиму ще з паніматкою.

— Як хочеш... Тільки... не треба наглити...

— А навіщо ж отягатися?... Поки сєє та тєє — час усе одно летітиме: не зчуєшся, як і м'ясиця приспіє. Бувай здорова, серденько!...

Він вийшов поквапно, побачивши у вікні, що стара вертається. Вона стояла біля печі, мов задеревіла, дивилася безрозумним поглядом, як кипить і збігає з шипінням на розпечену черинь вода з горщика, й нічого не бачила й не чула. Не знала, скільки так простояла, й стенулася та вхопилася за рогача лише тоді, як почула, що мати вертається. Вхопила з печі й поставила на край горщика й поралася коло варева далі.

Обеременчиха ввійшла в хату, скинула з плечей кожуха, а з голови хустку й кинула на жердку, глянула спочутливо на дочку й підійшла до неї, погладила по

пишних косах на голові й промовила, ласкаво зазираючи в вічі:

— З неділі, казав, сватів пришле.

Глянула на неньку Оріся, й великі сині очі її по-нялися сльозами. Нічого не сказала, відійшла до вікна й дивилася в двір без дум, без почуття, без свідомости. Знову вернувся той стан байдужости, що опанував був душу після звістки про Павлів загин...

Починав падати пластовець, рідкий, млявий. Вулиця, будинки покрилися прозорим, з рухливими на ній білими, дрібними квітами, серпанком, а земля — білим, ніжним, легким покрівцем... Як труна...

— „Труна... труна... труна... — тихим бринінням струн плакало в серці, — а в ній мерцем холодним лягло кохання... Лягти б і собі... пірнути в сон довгий, довгий — безпробудний... Лише труна, ти в ній і білий-білий, прозорий сон без видінь...

XXIX.

Трохи не цілий тиждень падав сніг і віяли завірюхи, немов би завзялися надолужити довгочасне нудне голомороззя, що так остобісіло всім. Позамітало шляхи, вулиці, майдани, двори, понамітало всюди кучугурів, баранів, попідпирало паркани, тини, стіни, й усе мело, мело, не переставало...

Василиха й на торг не ходила. Сиділи всі троє в теплій хаті й нудилися, вряди-годи визираючи у засніжене вікно, чи скоро край цій безустанній хуртечі. Сливе щодня на якусь хвилю забігала Катря: покрутиться-покрутиться та й знов біжить додому. Оріся знала, чого вона почала так учаштати, знала, про що

кожного разу шепочеться з ненькою, але вдавала, що нічого не бачить і не помічає. Мовчала й нічого не говорила сестрі.

Чекали старостів у хаті, хоч про це вголос ніколи не говорили, знаючи, як боляче це дотикає дівчину. Дивувалися трохи, але так воно було. Тому чекали, вдаючи, що нікого й нічого ніхто не жде. Годили їй, боялися сполохати її мовчазну покору, щоб ізненацька не викликати приспаної лихом гордовитости й самостійности.

І вони таки справді прийшли, ті старости, та ще так, що ніхто в хаті й не помітив, аж поки не застукано було в надвірні двері. Що-правда, прийшли надвечір, як уже смеркло (сказано, зима — день короткий); собак у дворі не було, то ніхто не почув і не побачив, як підійшли під двері почесні гості. Сердешна Катря як пильнувала, щоб бути при сватанні, та й прогавила, ніколи не сподіваючись, що прийдуть смерком.

Тьохнуло в Орисі серце, коли почула стукання, зблідла й аж прикипіла на місці, сидячи за шитвом край столу, ближче до світла. Глянула на неї мати й аж злякалася.

— Що з тобою, доню?! — запитала, підступивши до неї.

— Нічого... нічого, мамо... Не зважайте... — ледве прошепотіла, далі встала, поклала роботу на подушки й стала в кутку коло припічка.

Василиха тим часом вийшла в сіни й відчинила гостям двері. Обеременчиха стояла серед хати й чекаючи поглядала то на двері, то на доньку.

— Добровечір, мамо! Живі ще, здорові? — почувся в сінях молодий голос, від котрого в Орисі зупи-

нилося серце, а Обеременчиха як стіп поточилася назад та, щоб не впасти, вхопилася за стіл.

— Ой, Боже ж мій!!! — не своїм голосом зойкнула в сніях Василиха. — Свят, свят, свят!

Вона кулею влетіла в хату й заховалася за Орісю, вся трясучись, як у пропасниці, й шепочучи побілілими устами: „Да воскреснет Бог і розточаться...”

— От тобі й маєш! — гукнув услід Жбурляй і переступив порога в хату.

Поставивши перед собою на долівку малого хлопця, що держав на руках, він зцупив із голови шлика, перехрестився на образи й промовив, сміючись:

— Невже я на нечистого став схожий на Січі, що ви, мамо, так перелякалися?...

Побачивши, що він перехрестився, Оріся вискочила з-за печі з криком:

— Павлусю! коханий мій! — і повисла в нього на ший. Мов легеньку пір'інку, підхопив її Жбурляй і притис до грудей.

— Орісю... люба моя... — говорив, цілуючи, — й ти тут?... яким побитом?...

Василиха, трохи очунявши від переполоху й побачивши в синових обіймах дівчину, нарешті повірила, що це не привид.

— Сину мій! рідний мій! — зойкнула знов, але вже зовсім іншим голосом, вибігла з-за печі й кинулася обнімати й цілувати його. — Де ж ти взявся, мій синочку, мій любий?... Та я ж уже й панахиду по тобі відправила, й на часточку за упокій що-неділі й за тебе й за батька подаю...

Павло зареготав:

—Та що ви, ріднесенька, завзялися ховати нас із

батьком заздалегоди живота?... Здоровенькі були, паніматко, — підійшов він, звільнившись із материних обіймів, до вдови, узяв за руку й поцілував, але вона мовчки, з сльозами на очах, обняла його, як сина, й поцілувала в голову.

— А це що ж за хлоп'я? — спитала Василиха, придивляючись до дитини. — Десь наче бачила вже його...

— Та хіба тільки це, мамусенько? — мовив, сміючись, Павло. — Я вам іще гостя привіз... Тільки рідненька, глядіть і знов не злякайтесь... Зараз приведу: він біля коней...

Жбурляй кинув на голову шлика й вийшов із хати. Всі троє стояли серед хати, усміхнені, ясні від іще навіть неусвідомленого як слід щастя, дивилися одна на одну, як у райському сні, й боялися прокинутись.

— Яка радість... — шептала Орися, й очі її сяяли захватом, а лиця паленіли. — Яке несподіване щастя!...

— Моя ненько! — схаменулася раптом Обеременчиха, — та ж свати, Орисю, можуть прийти що-хвили...

Дівчина весело засміялася.

— Як прийдуть, мамо, так і підуть... А ви гляньте, яке гарнющіньке хлоп'я! — підбігла вона до хлопчика, що присунувся ближче до печі й грівся коло неї, зібгавшись на дзиглику, як кошеня; піднявши за підборіддя його голівку й глянувши йому в вічі, вона скрикнула: — Та це ж того сліпого кобзаря повода-тор!...

— Бач, я ж казала, що десь бачила його! — промовила Василиха, підійшовши ближче й дивлячись на дитину. — А де ж той... де сліпець? — звернулася до неї.

— Вони... дядько Стах там... надворі... з якимсь

козаком... — показало хлоп'я ручкою на вікно. —
верхи з ним приїхали...

— Та ти змерз, аж посинів... Ненько моя рідна!
й руки пограбли, як граблі... Скидай кожушину свою
діряву та лізь на піч!...

Відчинилися двері. Жбурляй пхав уперед сліпого
кобзаря з кобзою на плечі, а він опирався й не хотів
увійти в хату.

— Та чого ти? — сміявся молодий отаман. —
з'їдять тебе, чи що?...

— Бо таки й з'їмо! — гукнула на них Василиха. —
Знає він, чого, брехун невірний, а ще Божий чоловік...

— Простіть, паніматко, — низенько кланявся коб-
зар. — Як перед Богом кажу...

— Потім, потім! — промовив Павло. — Гостя ж
ось привіз вам, мамо...

Ввійшов Сокира, здійняв із чубатої голови шлика,
перехрестився й промовив до Василихи:

— Здоров, стара!... Що — не пізнаєш? — додав,
бачучи широко розкриті очі старої.

Вона зблідла, як крейда, й захиталася, ловлячи
руками позад себе якусь підпору. Павло підхопив її
на руки, підбіг до ліжка. Оріся хутенько кинула по-
душку в куток, і він обережно поклав свою дорогу
ношу до ліжка. Дівчина намочила в холодній воді
хустку й терла зомлілій чоло й виски.

— Бач, як стривожили матір, — говорив Сокира,
скидаючи кирею, до сина. — Забагато всього зразу:
й син, і батько... А ви, паніматко, — звернувся до
стривоженої Орісиної матері, — Петриха, покійного
Петра Обереженка дружина?... Добровечір і вам.

— Доброго здоров'я, пане Василю... — відповіла

вдова. — Вибачте, не знаю, як і величати: чи отаманом, чи полковником, чи...

Посміхнувся старий лицар і махнув рукою.

— Я й сам не знаю, дорога Петрихо, до чого я дослужився за півдруга десятка літ у турків на каторгах. А от син — дак той за кілька місяців — у курінні отамани вислужився: мушу паном отаманом величати...

Він підійшов до ліжка.

— Ну, що? — запитав, обережно сів край ліжка й узяв стару дружину свою за руку.

— Вони взе лупнули раз оцима, я бацив, — озвався хлопець з печі.

— Невже? — перепитав старий, вдивляючись у бліде, сливе незнайоме вже йому, постаріле обличчя дружини. — Ну, то гаразд... Слава Господеві...

Василиха справді розплющила очі, дивилася спочатку перед себе, далі скосила їх у бік чоловіка, вдивлялася якусь хвилю в нього, піднесла руку до чола, повела по нім долонею й важко підвелася. Сокира встав. Дивилися одно на одного й мовчали.

— Ти?... — врешті прошепотіла стара. — З того світу?...

— Та трохи чи не так, — відповів Сокира. — На каторзі в турків не краще, як і в могилі.

Повернула голову, повела очима по хаті й зупинила їх на синові.

— Павло... приїхав... — промовила й спустила ноги з ліжка.

— Приїхав, мамо, приїхав! — знов кинувся до неї Павло й сів поряд на ліжку, любовно обнявши за плечі. — І вже надовго приїхав.

— А як же той... — вона оглянулася по хаті

й зупинила погляд на Пронозі, що сидів, зігнувшись і схиливши голову, на лаві коло мисника, немов чекав вироку, як від обуха. — А як же той... кобзар... казав, що тебе вбили турки під Очаковом?...

Павло зблід, ізсунув грізно брови, повернувся до сліпого й утопив у нього важкий погляд.

— Що?!... Він це казав вам?

— Мені й Орисі з ненькою казав... І що на твоєму похороні був... — говорила далі Василиха, не помічаючи, що коїться з сином. — Скільки ми сліз пролили... скільки горя того зажили...

Павло повільно підвівся, не спускаючи з сліпого гнівного погляду. В хаті стало, як в усі, тихо.

— Дак от чому ти, собако, опинався, як почув у сінях материн голос?... Догадався, проклятий, хто я?... — Він підступив до переляканого сліпого й ухопив його за груди. — Говори, псявіро, нащо це робив!...

Жінки зойкнули з ляку.

— Облиш, Павле! — гукнув Сокира.

— Стривайте, „облиш“!... Я хочу знати, навіщо було йому чинити це! Яка диявольська голова вигала це й для чого... Кажі мені зараз, а то живого не випущу!...

Павло трохи підняв Пронозу з місця й кинув назад. Сліпий гепнувся об лаву, аж крякнув, але в ту ж мить ізсунувся додолу й повалився Павлові в ноги.

— Я все розкажу... все чисто... — безслізно плакав сліпий, тулячи руки до грудей і кланяючись земно.

— Та щоб мені жадного слова брехні! — тупнув ногою Павло.

Проноза, загикуючись, коротко розповів про все.

Кров захолонула в жінок у жилах, коли вони почули його сповідь, а коли він скінчив і, покірно схиливши голову, замовк, Оріся з риданням кинулася матері на груди:

— Мамо, мамо! за кого ви хотіли віддати мене!...

— Що?! віддати?... — як опечений, обернувся до них Жбурляй. Очі його мерехтіли страшним гнівом. Він уже забув про сліпого.

— Авжеж... — підвелася, промовивши це, Василиха, — тебе вбито, хата й добро в коморі згоріли, — куди було подітися бідним людям?... А тут твій улесливий приятель, опікун наш, почав опікати, рятувати... Ну, й умовили дівчину, щоб пожаліла неньку... та й себе...

— Яка хата?! яке добро?... — дивився на матір широкими очима син. — Нічого не розумію...

— Їхня хата, їхнє добро пішло з димом, — показала Василиха на вдову з дочкою. — Чи ти думаєш, що вони оце в гості сьогодні до мене навідались?... Від самісінького Нового Року тут, бо де ж їм, сердешним, притулитися було?... Маєш талан, що вернувся вчасно, а пізніше — застав би сужену свою в очіпку...

Жбурляй стояв, як стопв, і тільки очима водив по присутніх.

— Я не був при тому, — раптом знов забалакав Проноза, ще не підводячись з долу, — й не знав навіть про погориджу, проте думаю, почувши оце від вас, паніматко, що й це вчинив Крига... Сам не палив, ні... паліїв знайшов, як от і мене грішного...

— Навіщо йому було палити, — завважила на його здогад Василиха, — коли й хата й добро його було б, якби оженився був з Орісею?... Та ти встань,

чого колінчити? Прошпетився, то Бог покарає, хоч далі вже тебе й карати нікуди.

— Що хата й комора, паніматко, — говорив кобзар, підвівшись, — коли він багатий, як полковник, і має хутір!... А підпалив, мабуть, на те, щоб лишити вдову без стріхи й у злиднях: швидше, мовляв, згодиться дочку віддати, та ще сама й умовлятиме її...

— Боже мій, Боже мій! — скрикнула Обеременчиха. — Та ж воно так і сталося... Трохи-трохи не занастила бідну дівчину за лиходія... А ще осавула... Бідна ти моя, люба моя дитино!...

Жбурляй стояв серед хати й ніяк не міг прийти до пам'яті.

— Пекло, сину, — луною відгукнувся Сокира. — Це тобі не на Січі.

— Та ж він теж братчик, лицар?...

— Поки був на Січі, то може й був таким, а як пішов між люди, то бач, який став. Марнота...

— А якже, — глипнула на чоловіка сердитими очима Василиха, почувши це. — То може б і знов туди вернувся? Мало тобі ще?...

— Ні, старенька, — засміявся Сокира, — покищо досить: треба трохи відпочити. Не ті літа, й каторги турецькі далися в знаки. Та й ти ж, мабуть, скучила за мною...

— А якже: тільки те й робила, що в віконечко виглядала!...

— Невже?

— Спитай сина, коли віри не ймеш: він бачив і знає.

— Та він казав...

— Тото ж бо й є... Двадцять років... Я тобі ніколи не подарую.

— Нічого, стара, помиримось...

Любу розмову Василя й Василихи перепинило раптове стукання цілком у двері. Жінки здригнули й перезирнулися тривожно.

— Стукає хтось, — сказав Павло й хотів іти відчиняти.

— Стривай, я сама... — кинулася Василиха, вийшла в сіни й щільно причинила за собою двері.

— Хто там такий? — спитала сердито.

— Вітай гостей, стара! — почула знадвору знайомий голос міського райці, якого знала добре, маючи постійне місце на торгу.

— Яких гостей? — вдала, що не пізнає, — яке там ледащо лазить по хатах, на ніч глядя, — та добрих людей турбує?

— Яке ледащо?... Старостів пускай... старости прийшли!...

— Стара я вже, щоб до мене приходити, а більш ні до кого в мене!... Йдьте собі під три вітри, звідки прийшли! Добрий господар пса не вижене, а вони понажераються по шинках та...

— Та ти з глузду зсунулась, що...

— Сам ти навіжений, і мати тебе навіжена повила!... Йдьте, кажу, геть, а то як візьму коцюбу, то так висватаю, що й до нових віників не кортітиме!...

Василиха з грюком взяла двері на засув.

— Пху! — почулося за дверима. — Та що ж це, пане хорунжий, на публіку він нас послав, чи що?... Та що він нас за блазнів має?... Та я на нім усю патерицю на тріски поскіплю!...

Василиха стояла в сінях і наслухала, як свати ще трохи потопталися під дверима, побурчали й заскри-

піли по снігу від хати. Відітхнувши з пільгою, вона вернулася в хату, кинувши з порога многозначний погляд жікам.

— Хто там, стара? — запитав Сокира й хотів виглянути у віконце, але його занесло снігом.

— Ат... П'яний сусіда Терешко з якимось другим п'яницею... Позич та позич золотого до завтрього, бо жінка не дає... Що ж це ми, голубоньки, так вітаємо дорогих гостей, — звернулася раптом до вдови з дочкою, — гарні з нас господині, нічого сказати!... Десь аж лухнуть уже з голоду, а ми сидимо.

Всі троє почали увихатися по хаті й готувати вечерю.

— А ми, сину, — звернувся Сокира до Павла, — ходімо позносимо те, що на конях у нас... Та й коней треба було б десь хоч у сусіда примістити на ніч: не стояти ж їм цілу ніч біля хліву в завірюху...

— Відведіть до Грицька Кубеби, — радила, пораючись, стара. — В нього стайня велика, а коней тільки пара.

— А він іще тут живе?... Старий, мабуть, уже, як і я?

— Та тут же... де йому дітсья!...

— От і гаразд... Чуєш, сину?...

Павло не чув. Ходив по хаті, як лев у клітці, заглиблений у свої думи. А вони завірюхою крутилися в нього в голові й шукали виходу. Добре розумів старий, що діється в сина всередині, але не вважав за потрібне розговорювати його: нехай перекипить, мовляв, — само вщухне. Оріся ж позирала з острахом на цього нового Павла й не знала, як і забалакати до

нього, щоб урвати йому ті його тяжкі думки. А про що думав він, вона також догадувалась.

— Пане отамане! — гукнув старий і засміявся.

— Га?... що?... — зупинився Жбурляй і глянув на батька.

— Бач, як отаманом назвав, дак ізразу відгукнувся!...

— І нащо ото кпити з хлопця? — говорила весело стара. — Отаман, отаман... Сам он сиву чуприну маєш, а в отамани запевне не вийшов.

Сокира й Жбурляй засміялися.

— Хто кпить, стара?... І не думав... Я не вийшов, так і zostався простий собі братчик, Василь Сокира, тільки й того, що в запорозькі діди попав... А він — найсправжнісінький тобі пан курінний отаман Канівського куріня на Січі, Павло Жбурляй!... От що.

— Таке вигидає, що й купи не держиться! Сокира, Жбурляй... А Похили де?

— Нема вже їх: з міщанською одежою поскидали.

— То як же це виходить: я вже не Похилиха, а Сокириха, а Оріся буде Жбурляїха?

— Щоб ти знала!

— Нема моєї згоди на це: й умру з тим прізвиськом, до котрого звикла.

— Е, стривайте: ми вам із Павлом таких чудес нарозказуємо, що й ти згодишся.

— Ніколи в світі!...

Батько й син, сміючись, накинули киреї, наділи шлики й вийшли. Внедовзі вернулися з сідлами та якимись мішками й склали їх коло порога.

— Дак кажеш, стара, до Кубеби?...

— Еге ж, еге... Тільки не баріться: зараз вечерятимемо.

Вони вийшли.

Василиха, вештаючись по хаті, все позирала зизом на похнюплена постать сліпого на лаві. Гіркі слова докору, а то й просто звичайної для неї лайки, так і просилися з язика, але вона здержувала себе. Врешті не втерпіла.

— Гарний... а ще Божий чоловік...

Проноза неспокійно заворушився й ще нижче похилив голову.

— Ми до нього з щирою душею і сьак, і так, і он як... — старче Божий, старче Божий, та й не туди, що в старця Божого чортова думка, хай Бог простить чорне слово!...

— Не ганьте його, душе мила, — озвалася Обеременчиха, — він і сам уже кається, — бачите ж, який сидить.

— Кається?... А мені що з того, що він кається? Хто мені надолужить мої муки, мої гіркі сльози, що через брехню його лилися річкою?...

— Та ж усе вийшло, серденько, на добре: Бог повернув так, що й сльози обернулися в радість...

— Добре, що так вийшло... що приїхали й син, і чоловік, а якби тижднів на два та спізнилися були?... Що тоді було б через оту його брехню?... Кається... Знаємо, як вони... отакі... каються!... Покаявся злодій у ягодах... Кається, бо син вернувся, а якби не вернувся?

— Тоді б, паніматко, й старця Божого, як ви мене величаєте, знайшли б десь під Каневом замерзлого

й завіяного снігом разом із малим поводитарем, — промовив сліпий, не піднімаючи голови.

Василиха зупинилася, почувши це, й неймовірно, підозро поглянула на кобзаря:

— Ти це до чого... химині кури?...

— А до того, паніматко, що якби не наздогнали ваші гості мене з хлопцем на шляху в цю завірюху та не взяли з собою...

— Чого ж несла тебе лиха година та нещаслива в таку хуртечу?... Та ще з дитиною, з янголям...

— Вийшли з села завидна, бо здавалося, що негода втихомирюється, а воно надвечір...

— Звідки вийшли? з корчми, мабуть?...

— Та, коли хочете, правда, що з корчми...

— Ще б пак! Не дивина, що й зимняк за літняка здався.

— Еге ж... Як завіяло, як завіяло... Снігу по коліна ще й замет за заметом... Висилилися зовсім... Знаю, що й до міста вже недалеко, а сили вже нема йти... Сіли ми з хлопцем та давай Богу молитись. Ізглянувся милосердний на наше сирітство... ще й змерзнути як слід не встигли — чуємо, хтось ніби над'їхав верхи... „Хтось, каже хлопець, двоє на конях...” Ідуть собі поуз нас і не бачать: сказано, замело все довкола й нас також... Став я гукати, — стали, дяка Господеві, побачили нас... Молодий зіскочив із коня, підійшов ближче й питає: „Хто тут?” — Кобзар, — відповідаю, — з хлопцем знемоглися”. — „Ай-ай-ай, — каже, — ти мабуть, старий, зовсім з глузду зсунувся, що в таку метелицю вештаєшся світами й дитину з собою тягнеш...” Думав, бачте, що як кобзар, то вже й старий... Погомонів щось із бать-

ком... це вже я тепер довідався, що то батько... підійшов до нас, ухопив мене за поперек іззаду й поніс, як солом'яного снопа, до коней. Мене аж острах узяв: може це не люди, думаю, а ті, що не при хаті та при святих образах згадуючи...

— Вигадай іще що!... — розсердилася Василиха.

— Та далєбі... Сліпому всяке приверзеться... А тут ще й другий... підхопив мене, як пір'їну, посадив поперед себе, а тоді каже: „Незручно, каже, так... Ти, каже, старче Божий, вмієш сидіти на коні верхи?“ — Де б пак не вмів, — відказую йому, — я запорожчик колись був. — „Еге, каже, наш брат нетятя! Візьми ж його, каже, Павле, та посади позад мене верхи: якщо братчик, каже, то не загубиться...“ Почув я християнське ім'я, й від душі в мене відлягло... Молодий забрав хлопця та так вневдовзі й доїхали... А як там хлопець? — заворушився раптом Проноза, — час уже нам...

— Куди там, на ніч глядя? — забурчала Василиха, кинувши оком на піч. — Воно, біднятко, вгрілося й заснуло... Йї вечері не дочекалося... Куди ти його потягнеш?...

— Та він знає... Єсть у мене тут недалечко знайомі люди: там і заночуємо...

— Та хоч повечеряєте ж...

— Там, у них і повечеряємо...

— Не вигадуй ка-зна-що! Зараз наші вернуться та й вечеряти будемо... Орісю, розбуди, серце, легенько хлопця, а то так і задрімало, сердешне, голодне... Повечеряєте, тоді й підете, та глядіть, і знов щоб не замело десь під плотом.

Оріся зізла на припічок. Хлоп'я лежало ниць,

головою на край печі, поклавши щічку на складені одна на другу руки; права щічка в нього розчервонілася в теплі після морозу, а вустонька напів розкрилася, я крожеві пелюсточки, відслонивши білі-білі й дрібні, як перлові зернята, зубенята.

— Боже, яке воно хороше! — задивилася на дитячу вроду Оріся, — мов янголя...

— Де хлопця взяв? — спитала Василиха сліпого.

— Воно нешлюбне... сирота, — відповів Проноза.
— Поневірялося в чужих людей... теж бідних...

— Боже мій, Боже мій, — зідхнула Обеременчиха, поглянувши на піч, — скільки того лиха на світі!...

— А мати ж де? — допитувалася Василиха. — Чи й матері вже нема?

— Ні, мати є... Десь на старостянському дворі щось там робить... А була покоївкою...

— М-гу... — сердито муркнула Василиха й пильніш завовтузилася коло печі, бурмочучи щось невиразне про себе.

Тьохнуло Орісине серденько... Мимохіть обрелася й глянула на неньку, а та на неї: видно було, що подумали в-одне. Як жива, стала перед дівчиною тая давня пригода в панських покоях і образ лицаря-вишволителя... Зашарілася злегка, зніяковіла й знов повернулася до дитини, дивилася на неї, не відриваючись, як закохана, довго-довго... Шкода було будити... Нахилилася потиху й спраглими устами легенько торкнулася розжеврілої дитячої щічки. Хлоп'я ворухнуло довгими віями, як метелик крильцями, але не прокинулось, тільки кутики вуст затремтіли злегка й ледве помітно піднялись: на личку засвітилася щаслива усмішка...

— „Серденько... — залюбувалася знов, як на лялечку, дівчина, — щось гарне приснилося... Може, що мати голубить... Але... чи голубила вона його коли, що так легко в чужі люди віддала?... Автім, хто зна, яково їй випало на світі, безталанній...”

— Як звуть його? — обернулася до сліпого.

— Мене питаєш? про хлопця? — звів голову Проноза. — Андрійком.

— „Андрійко...” — прошепотіла, нахилилася й поцілувала міцніше.

Хлопець навіть не кинувся, почувши, а тільки розплющив очі, якусь хвилюк ніби прислухувався, потім, переконавшись, мабуть, що це вже не сон, підняв здивовані очі на Орісю, підвів голівку, далі й сам устав і сів, а сівши, знов подивився на дівчину й посміхнувся; уста з усмішки розтяглися в позіхи, а руки самі потяглися до очей. Він сидів і мовчки тер кулачками свої невиспані оченята, як мала дитина. Орісі здалося це таким утішним, вона почула в собі стільки ніжності до хлопця, що вхопила його в обійми, міцно пригорнула до грудей і осипала його личко поцілунками, примовляючи:

— Андрійку, вставай!... Андрійку, прочуняйся!... Андрійку, вечеряти!...

Хлоп'я крутило головою, пручалося в її руках і від лоскоту сипало дрібним сміхом по всій хаті.

— Ось гляньте! — лагідно посміхаючись, забурчала Василиха, поглянувши на також розпромінену вдову, — яке зняли... Не спіши, дівко, так до дітей; не оглянешся, як свої обсиплять, як курчата...

Оріся спалахнула, лишила хлопця й зіскочила з

припічка. Незабаром почулися під вікном важкі кроки, й за хвилику в хату ввійшов батько з сином.

— Ну, тепер, мамо, хоч і вечеряти! — промовив Павло, кидаючи кирею й шлика на лаву. — А ночуватиму в Кубеби на стайні.

— Та ж може холодно там? — затурбувалася мати.

— Де там! З кіньми не холодно, а стайня в нього гарна, нова...

— Не змерзне, стара, — додав Сокира, — козак не знає, що то за слово „мерзнути”.

Посідали за стіл. Старий лицар добув із мішка боклажок з оковитою й сів із ним до столу.

— А ке лиш, стара, чарку, а то в нас нема: в дорозі ми по запорозькому звичаю — нахильці, — скільки душа прийме.

— Знаю, знаю, як ви п'єте, — добросердно бурчала, шукаючи в миснику чарку, Василиха. — Бачила й тут не раз таких п'яниць як ви... братчиків отих...

Всі засміялися. Вечеря точилася радісно й весело. Оріся, а іноді й Василиха, прислужували.

Нараз почулося, що хтось рипнув, а потім грюкнув надвірними дверима й зараз таки хатні двері немов бурею відчинило. В хату сливе вбіг Крига в засніженій киреї й шапці.

— Добровечір! — grimнув, як із гармати. — Що це ви, Василихо...

Дальші слова застрягли в горлі: його очі в цю мить зустрілися з Павловими. Настала страшна тиша й протяглася хвилику.

— Ага, — вже стишеним голосом промовив Крига, не відводячи свого погляду від Павлового, — у вас

гості... Ну, то я вже розумію... Добраніч!... — З цими словами взявся за клямку.

Павло схопився на бистрі ноги й вийшов зза столу.

— А постривай-но, пане-брате! — гукнув до Криги.

Осавула зупинився на порозі.

— Що ж це ти — плюнув у хату та й тікаєш? Чи й ти злякався привида з того світу?

— Якого привида?... Не знаю, про що ти говориш?

— Як не знаєш?... Та ж це ти поховав мене заздалегоди живота?

— Що ти вигадуєш? І взагалі що це за розмова?

— Вигадаю?... А цього сліпця ти не знаєш? — Павло відступив набік і показав на Пронозу, що сидів спиною до дверей, з переляку вбгавши голову в плечі. — Ми його на дорозі до Канева напів замерзлого підібрали з хлопцем.

Крига зиркнув на кобзаря, й перемінився на виду: обличчя йому перекинуло, й очі блиснули впертою злобою.

— Ну, знаю... то що? — він випростався й з презирством оглянув Жбурляя. Більш ні на кого ні разу не подививсь.

— Ага, знаєш... А що тобі треба зробити за те, про що ти знаєш?

Крига знов облив його зневажливим поглядом.

— А що б ти зробив?

— Що?... А те, що коли б не боявся Бога й людей, то оцими руками задавив би, як собаку.

Він стис кулаки й важко задихав.

— Павле, спокою!... — погукнув батько.

— І бикові Бог дав велику силу, що чоловіка завалить і затопче, — з притиском промовив Крига, — та чести й гонору лицарського не дав: бик так биком і є.

— Ти смієш говорити про честь і гонор лицарський?!... — скипів Павло, загрозливо подавшись на крок уперед.

— Спокою, Павле! — знов завважив Сокира.

— Небагато чести, — правив далі осавула, — коли ти своїми ведмежими лапами задавиш слабшого чоловіка. Ні, коли ти лицар, а не бик і не ведмідь, то візьми в руки козацьку зброю та й вийди на герць...

— Таких лиходіїв зрадливих убивають, як псів, а не на герць лицарський їх викликають.

— Ага, боїшся... Кажу ж, бик був — биком і залишився, й славне Запоріжжя не обтесало й нічого не навчило. Отже, коли хочеш помстити свою кривду, коли хочеш гідним бути своєї дівчини, а вона варта того, й тільки за-ради неї я допустився нечесних учинків: одно її слово — я й рідного батька зарізавав би! — коли хочеш, кажу, бути лицарем і перед нею, то нехай розсудить нас козацька шабля, а не твої ведмежі лабети.

— Добре, — сказав Павло. — Де? Коли?

— Якщо тобі все одно, то... ну, хоч на Дніпрівім березі... біля причалу, край ліска. Так гадаю, що заметіль нам не перешкода.

— Коли?

— Та хоч і завтра до схід сонця.

— Згода.

— Добраніч!...

Крига вийшов, причинивши за собою двері.

— Що це ти вигидав?! — засипала, як із міха,

Василиха, підступивши до сина. — Що ти вигадав?!... Та ж цей зарізяка й писнуть тобі не дасть!... Та ж він тією шаблюкою, як я веретеном, а ти, мабуть, і в руках держати оте ка-зна-що не навчився як слід!...

Батько й син зареготалися.

— Бачу, що й він такої думки, стара, а то не викликав би на герць, — промовив Сокира. — Не журись, Маріє, й ми дечого навчилися на Запорозжі: дізнається, Юда, почім ківш лиха...

— Не тривожтесь, ненечко, — обнявши матір за рамена, засміявся Павло, — батько правду каже. Давайте краще вип'ємо за ваше здоров'я та будемо до-вечерювати, а потім ми з батьком обдаруємо вас... Чи ви думаєте, що ми вернулися з порожніми руками?...

XXX.

Рано вранці Крига відчинив двері хорунжому, по-прохав його сісти, а сам почав одягатися.

— Що там надворі? — запитав.

— Та, слава Богу, завірюха втихла, — відповів хорунжий, — ще може й сонечка дочекаємося.

— Гаразд...

Взяв шаблю, й хоч звечора вже оглянув її пильно, але ще раз витяг із піхов, упер кінцем в підлогу, зігнув пружну крицю в один і другий бік і, задовольнившись цілком, ізнову засунув у піхви. Почав чіпляти до пояса. Був поважний, зосереджений.

— Ідеш, може, на смерть, — промовив хорунжий, — то годилось би... ну, хоч заповіт якийсь чи що...

— Що?! На смерть?... — здивувався Крига й пирх-

нув зневажливо. — І не думаю, й гадки про смерть не маю.

— Ну, та хто його знає?... Всяко може трапитись: герць — річ зрадлива... Якась пригода... ну, станеться щось несподіване...

— Нічого не станеться... Це йому не борня з парубками: тут силою не візьмеш, а тільки умілістю...

— Ти такий певний себе...

— Певний, бо й на Січі небагато братчиків, що в силі були стати проти мене з шаблею...

— Не знаю... ні тебе, ні його не бачив у бою на шаблях. Думаю тільки, що дурне затіяли...

— Ні, пане-брате, це не дурне... Коли двом тісно стало на світі, то комусь треба поступитись.

— Хм... дивно... Тісно... Не на світі, сказав би, а коло дівчини.

— Як кому... Виходить так, що і йому й мені увесь світ зійшовся в тій дівчині... Ну, та йдемо вже, мабуть.

Вони вийшли.

Справді, від нічної хуртечі тільки сліди залишилися: глибокий, нерівний сніг, замети, барани по-під парканами й плотами. Над усім стояла легенька, прозора мла, але небо було чисте. Все обіцяло гарний, погожий день.

Вони осідлали на стайні коней і виїхали з двору.

В родині старого Сокири не обійшлося так спокійно. Коли, поснідавши, привів Павло від Кубеби свого й батьково румака, а потім увійшов у хату й узявся з батьком за сідла, Василиха то тільки бурчала потиху, а це вже й заголосила, як по мертвому. Коли ж чоловік і син весело засміялися на голосіння, й почали

заспокоювати її, вона раптом озлилася, але всю злість спрямувала на Сокиру.

— Дивіться! — вдарила об поли руками, — йому, старому дундукові смішки, що хлопця на заріз веде! Замість, щоб розрадити, відговорити, він ще потурає, наче на щось путнє дитину тягне!...

— Годі, годі, стара, — лагідненько, але з легким гумором, казав Сокира. — Не розумієшся на козацькій справі та звичаях, то й не втручайся...

— Ось гляньте, який розумний вирискався!... Знаю, як ти розумієшся, — як Мошко на перці: не дарма ж турецьких вошей п'ятнадцять років власним тілом годував...

—Отже, — відказав він, сміючись і надіваючи шлика та накидаючи кирею, — годував, та бач — і не з'їли.

— Отож то... таке золото, що й нужна не в'їсть!...

Всі, не вважаючи на тривожний настрій, гучно за-реготали.

— Ну, вже й скажете, голубонько... — сміялася Обеременчиха.

— А щоб ти скисла! — сміявся й Сокира. — Думав, що за довгі роки язик хоч трохи притупився, а він іще гостріший став.

Справді, й удова й дочка її помітили, що з тої хвили, як Василиха трохи стямилася після несподіваного повороту чоловіка й сина, у вдачі її, що стала була під гнітом нещастя такою м'якою й лагідною, відбулася виразно якась переміна, або краще поворот до того, як було тоді, коли син жив при ній. А чому це так сталося — ніяк не могли збагнути й думали, що

дратують її оті запорозькі звички в приїзжих та поведінка. А тут ще той герць...

Орися навзір була весела й спокійна, й лише тривожні іскорки в очах зраджували її страх. А коли Павло підійшов до неї й узяв за руки, говорячи, що не забариться довго, то почув, як тремтіли ті руки. Заглянув глибоко в сині, глибокі очі, потис руки й промовив: „Не бійся, моя голубко, — не таку науку пройшов я за ці місяці, щоб хтось мені страшний був”. Не промовила й словечка, але його певність і спокій не заспокоїли її. Коли вони виїхали за ворота, а стара Василиха, заховавшись за двері, щоб, бува, озирнувшись, хтось із них не побачив, хрестила їх услід маленькими хрестиками, тривога ще невpokійніш заворушилася в неї в серці, й їй до гострого болю захотілося бути там, на місці, щоб бачити тее смертельне змагання. Знала те місце, згадала й лісок, що з гори спускався аж до води, густі кущі ліщини, чорноклену, калини, глоду тощо в нім. Не зчулася й сама, як у неї вихопилося:

— Мамусю... мені так хочеться до Катрі... розказати їй...

З чисто жіноцькою хитрістю вдала, ніби засоромилася того, про що саме треба було розповісти сестрі. Та мати на те й мати, щоб з одного словечка зрозуміти, про що так кортить дитині розказати кривій людині.

— А чому й ні, — згодилася відразу, ласкаво глянувши на щасливу доньку, — збігай, серце, та не барися тільки. Надворі, слава Богу, розпогодилася... Іти тільки важко буде... Снігу того понамітало всюди...

Надягла свого білого кожушка, пов'язалася чорною теплою хусткою й швиденько вийшла, лишивши старих самих томитися тим тривожним доживанням. Подалася найкоротшою дорогою до лісу, потім спустилася, пробираючись лісом, як ящірка, крізь кущі та дерева, до берега, обережно наблизилася до узлісся й стала за густим, занесеним снігом, якимсь кущем. Уже бачила, що й Денис і Павло готувалися до герцю, скидаючи киреї й підтягаючи пояси. Павлів батько й ще якийсь козак стояли осторонь, тримаючи в руках поводдя. Ще зроду не бачила, як б'ються на тих шаблях, і всередині в неї похолонуло, а серце занило жахом.

Супротивці зійшлися мовчки, навіть не поздоровкались. Цікава тая вдача людська: Павло за ніч ніби вже й забув те, про що довідався напередодні ввечері, і йшов назустріч своєму колишньому приятелеві, а тепер ворогові, піднявши голову, майже весело. Тільки важкий, понурий Денисів погляд нагадав йому, що зійшлися вони не жартувати, й він споважнів і зосередився. Стояли на виметеній вітром лисинці, де сливе не було снігу.

— Ну?... — злобно вимовив Крига, висмикнув із піхов шаблю й підсунув трохи вгору закарваші рукавів у жупані. Павло зробив те саме.

— Ну, то й ну! — підтакнув молодий лицар. — Почнемо.

Бійці схрестили шаблі. Зовсім спокійно, навіть з ухмилкою, стежив старий Сокира за початком бою оком досвідченого знавця, але коли побачив перші рухи й перші удари Денисові, ухмилка погасла в очах і під усом: відразу побачив, якого супротивця має син.

— Лепсько б'ється, вражий син! — не міг проте не захопитися мистецькою орудою. — Видно, що не переводив час у Запоріжжі на ка-зна-що.

Простежив хвилю за сином і заспокоївся знов. Що-правда, Павло тільки відбивав навальний напад супротивця, але чинив це так легко й зграбно, без жадної потуги, що серце старого лицаря заграло з утіхи. А Оріся аж наперед подалася, забувши й про обережність, упялася очима в ніколи не бачене видовище, а руками притисла серце, щоб не вискочило з грудей, і тільки повторювала про себе з жахом: „Ой, лелечку! ой Боже ж мій! ой матусенько ріднесенька!...” А як побачила, що Павло подався трохи назад, то трохи не зомліла з переляку. Позирнула на старого, й його спокійний вигляд трохи підбадьорив її: коли рідний батько, мовляв, так безпечно дивиться, то, мабуть, це не таке вже страшне. Але далі знов хвилювалася й знов, позирнувши на байдужість, як їй здавалося, старого, опритомнювала.

— Що ведмедю, — говорив злорадно Крига, бачивши, що Павло відступив кроків на два, — це тобі не дрюком орудувати... Я тобі вправлю кільце в губу!...

— Невже? — відповів Павло, й далі тільки відбиваючись. — Хіба ти циган?...

— „Що це з моїм отаманом?” — роздумував старий батько, натоптуючи з кисета пальцем люльку й уводночас не перестаючи слідкувати за герцем. — „Чого це він лише відбивається, як п'яний хлоп від відьмистої жінки. — Опасається, щоб не схибити, чи що?...”

— Бачу, — Крига Павлові трохи згодом, — що

тільки й вивчився ти на Січі відбиватися від ворога...
А напасти — кишка тонка...

— Невже? — знов йому Павло спокійно. — То може б ти навчив.

Цей непорушний спокій найпаче лютив осавулу, й він запалювався до оскаженілости. Врешті не витримав і погукнув озлісно:

— Та нападай же врешті й ти, чортів сину, — чого огинаєшся?...

— Невже? — немов дражнив його молодик. — Ну, то держись!...

Він нараз увесь порвався вперед, і Крига ледве встигав відводити удари. Як першорядний майстер, відразу й уповні відчув, що даремне так легковажив „ведмеда”. Відразу ж прокинулося почуття самоохорони, й він зібрав усю силу, щоб не піддатись, а на поміч покликав усю свою вмілість, та дарма: несподіваний напад був такий буйний, що він почав не в жарт почувати небезпеку й боронився, як лев. Сокира, як ніс долюльки губку з викресаним огнем, то так і завмер із піднятою рукою, а Оріся знов подалася всією постаттю вперед і затаїла дух. Хорунжий аж рота роззявив від чекання чогось непередбаченого.

Скільки часу минуло, відколи почався герць, ні бойці, ні глядачі не змогли б сказати.

— Може кінчатимем? — трохи ослабивши натиск, ніби в жарт, запитав Павло.

— Що? непереливки? — злорадно просичав Крига. — Ні, голубе, поки шабля в руках, про кінець рано думати.

— А як не буде її в руках?

— Тоді й поговор...

Дзенькнула, заскреготавши, осавулова шабля, порснула з руки й, перелетівши півколом у повітрі, впала в сніг. Старий вояка голосно зареготався:

— Лепсько! — промовив і почав розкурювати люльку.

Навіть хорунжий засміявся від захоплення, хоч був стороною осавуловою. А Оріся ледве встигла закрити долонею уста, щоб не скрикнути — сама не знала від чого: чи з ляку, чи з радості.

Крига пополотнів, але з ненавистю дивився на супротивця.

— А тепер? — покмітивши його погляд, поважно запитав Павло.

— Що ж тепер?... Рубай... — І Крига нахилив голову. — Твоє зверху: карай!... Бачу, що проти Бога не підеш... Твоя воля... карай...

— Карати?... Ні, мій зрадливий приятелю: вчора ще був би покарав тебе, якби не в хаті, при людях та кривних, а сьогодні — хай Бог тебе покарає та добрії люди.

Павло всунув шаблю в піхви й пішов до батька, не озирнувшись. Вони сіли на своїх румаків і мовчки рушили вгору, до міста.

Хорунжий відшукав шаблю в снігу й подав осавулові. Взяв Крига шаблю, пхнув байдужо в піхви й тихою ходою вернувся до коня.

— Ну й б'ється ж, гаспидський син, лепсько! — сказав хорунжий, сідаючи на коня.

Крига глянув на нього безпричасним поглядом.

Оріся почекала, поки ті й другі від'їхали геть-геть, і чимдуж подалася до Катрі. Була безмірно рада, — де рада! — щаслива, що саме так скінчився той страш-

ний герць. Почувала такий приплив ніжності до свого молодого лицаря, так несподівано воскреслого з мертвих, і за його непоборність, умілість і силу й за його добре серце та лицарську великодушність.

— Боже, яка я щаслива, Катре! — гукнула, відчинивши двері до Катриної хати, й сміючись радісно й крізь сльози щастя, обняла й осипала сестру гарячими поцілунками.

З Павловим поворотом щастя зазірнуло й до полковникової Марисі.

Крига був не з тих, що легко піддаються лихові й упадають у розпуку. Поховавши своє нещасливе кохання глибоко в серці та махнувши рукою на образ, що її дістав так несподівано для самого себе на герці, він уже другого дня, вигодив годину, коли полковник залишився в уряді сам, а писар пішов у якійсь справі до староства, звернувся до старого Гудими просто й одверто:

— Пане полковнику, що б ви сказали, якби я попросив у вас батьківського дозволу посватати вашу доньку Марину?

Гудима витріщив на нього здивовано очі, а за хвилику не без задоволення засміявся.

— Хрін тобі в ніс!... А як же та... гостроязика твоя... Як її?...

Крига махнув рукою.

— Вернувся її той... Похиленко...

Полковник аж підскочив на місці.

— Та ж його вбито, казав хтось мені?...

— То сліпець... кобзар... помилився. Вернулися вчора з батьком із Січі...

— З яким батьком?

— Та ж із старим Похилом... Знайшов десь там і батька та вернувся додому.

— Ах ти ж, хрін йому в ніс!... Хе... який завзятий!...

— Ну, то як же ви, пане полковнику...

— Що?... Про сватання?... Та з дорогою душею... Тільки ж гляди мені: женишся, то ту... як її... Явдоху чи Горпину з голови викинь. Я не дозволю кривдити нікого в своїм полку, а тим паче власну дитину!...

— Вже викинув, пане полковнику... Та й не такий я, щоб за кількома водночас уганяв.

— Тото ж!

— То може б ви були такі ласкаві перебалакати з паніматкою й з Марисею?

— Що?... Та нема чого балакати: стара моя любить тебе, а молода аж горить до тебе, хрін їй у ніс!... Якого ж їй іще жениха? Дідька з болота, чи що?

— Спасибі вам, батьку, — встав і вклонився Крига.
— То я з неділі й сватів пришлю.

— Хоч і зараз!... Дай же поцілую тебе... Здорово врадував ти мене, хрін тобі в ніс!...

Гудима підвівся й обняв нареченого зятя.

— Тільки, кажу, гляди мені: щоб жадних таких фиглів-миглів з другими бабами я не чув у своїм полку!...

Е П І Л Ї О Г.

Минуло кілька років.

Була чудова весняна днина. Ранкове сонечко піднялося вже геть-геть і почало припікати не в жарт. Легенький східній вітерець повіяв ще приємною прохолодою й весело бавився, здіймаючи дрібні хвильки на воді неширокої, але глибокої річки Сули. Високим лівим берегом її, то поринаючи в глибоких ярах та байраках, то знову з'являючись десь на високій голій скелі і роззираючись на всі боки, пробирався від Лубень молодий лицар із запорожчиків на вже добре вмиленому вороному румакові. Не вважаючи на спеку, він не скинув киреї, а тільки пересунув її на ліве плече, аби вільніше було правій руці, та штовхнув аж на потилицю опушеного видниховим хутром шлика.

Видряпавшись звиклим до всяких доріг конем із крутого байрака на одну з найвищих скель, козак зупинив свого румака й став роззиратися на всі боки, заслонюючись від сонця рукою. Врешті лице його прояснилося: бачущими козацькими очима заглядев він трохи праворуч від річки над лісом дим і, хоч опріч диму, не побачив нічого, але зміркував чомусь, що ніде, як тут, і є те, що йому потрібно.

Він не помилився. Внедовзі виїхавши з лісу, лицар ізнову мусів зупинитися, але вже від подивування. Перед ним постелилася широка долина, спереду й з правого боку оточена невисокими горбами, вкритими лісом, а з лівого — з широкими пишними луками, що спускалися аж до Сули. Напроти, по той бік долини,

на підвищенні стояли аж п'ять хат із дворами та різним будуванням у них, стайнями, обороми, хлівами тощо; сливе коло кожної хати білили в цвіту молоді ще вишники, а за ними ряхтіли буйною зеленістю городи, а на токах стояли ожереди соломи й сіна. Всі хати й інші будівлі вкрито було очеретом і огорожено довгим воринням. Біля кожної бігали й гралися діти. Поглянув вершник у правий бік на зелені хвилясті ниви, подивився перед себе й у лівий бік на коней, що вільно, не спутані, паслися на луках, на чималу череду й невеличкий шматок овець і буркнув під ніс собі не то сердито, не то з уподобою:

— Хм... не погано влаштувалися славні лицарі Сокира й Жбурляй! Хто зна, чи й витягнеш їх із таких достатків...

— „А може їх і нема тут?” — подумав водночас.
— „Треба пастухів запитати...”

Він зрушив коня острогами й подався просто через луки до чередника. Собаки від овечого шматка зняли страшенний гав і кинулися назустріч, але вівчар пронизливо свиснув, і вони, трохи стихивши гавкання, вернулися назад.

— Здоров, парубче! — звернувся, під'їхавши, козак до чередника.

— Дай Боже, здоров'я! — весело відгукнувся парубчак-підліток, зацікавлено вдивляючись у лицаря.

— Волам хвости крутиш?

Хлопець засміявся.

— Як нема кращої, то й це робота.

— Чий це хутір?

— Та наш же, нічий.

— А ви ж хто?

— Та ж хуторяни.
— А як зветься? Чи ніяк іще?
— Де б ніяк! Сокиринці.
— Ага, якщо так, то й Сокира тут є?
— Авже ж є, — старий запорожець Сокира.
— А мені його й треба.
— То от, — показав хлопець києм, — його й хата:
найбільша й найкраща.

— А козака Жбурля знайду там?
Хлопець знов засміявся.
— Знайдете... то ж його син... Їх у Запоріжжі
так прозвано, а вони Похили.
— Ну, спасибі, хлопче, що показав... Бувай
здоров!

— Їдьте здорові!...
За кілька хвилин вершник став конем перед ворітьми.

— Діду, козак! — закричали діти: гарненький чорнявий хлопчик років семи й білявенька дівчинка років п'яти. — Козак до нас приїхав!...

Вони підбігли до старого Сокири, що сидів на призьбі, пихкаючи люлечку, й приклавши руку до лобу до чола, вдивився в гостя.

— Хто б же воно був? — намагався пізнати дід. — Не по знаку щось мені...

— Та ми ж вам кажемо, дідусю, що козак! — обурилась малеча, а хлопчик аж ногою тупнув.

— Невже? — засміявшись, підвівся старий, — а я думав, що татарин.

Діти зареготалися, що дід такий незнайко, й миттю покрилися в сінях, гукаючи:

— Мамо! тату! а до нас козак приїхав.

Жбурляй сидів на лаві плечима до вікна й чистив мушкета. Він повернув голову, виглянув у віконце й придивився:

— Хто ж би такий?

— Ну, дивіться! — розсердився хлопець, — я ж вам кажу хто!...

— І я кажу, хто, — докинуло й дівча.

Орися відійшла від колиски й виглянула в друге віконечко, а діти подалися надвір.

Тимчасом Сокира підійшов до воріт.

— Здорові були, батьку отамане! — скинув шлика й привітався вершник.

— Здоров, здоров, братчику! Що братчик — це бачу, а хто саме — не пізнаю.

— Не дивно, батьку, не пізнати, не бачивши ніколи... Я з нових, а звуть мене, не вам кажучи, Кривоніс Максим.

Діти дзвінко зареготалися й знов подалися чимдуж до хати, вигукуючи:

— Кривоніс! Козак Кривоніс!...

— Навіть дітям на сміх, — зареготався гість.

Сокира глянув мимохідь на вірлиного носа й посміхнувся. Потім відчинив ворота.

— В'їзди, козаче, будеш гостем.

— Дякую, батьку. А син удома?

— Вдома... Та ось і він... Гість до нас, Павле, — братчик Максим Кривоніс.

Жбурляй підійшов і привітно поздоровкався. Вони завели коня до стайні й усі трое пішли в хату. Орися, побачивши, що йдуть, швиденько схопила з ліжка корсетку, наділа й стала біля колиски. Але Павло відчинив у снігах двері в світлицю, впустив гостя й

батька, а сам пішов сказати дружині, щоб була готова подати обід.

— Не надовго я до вас, панове-браття, — говорив, сідаючи коло столу, гість, коли ввійшов Павло. — Перепочине трохи кінь, то й знов у дорогу.

— Чого так швидко? — запитав Павло.

— Треба ще до декого заїхати, а діло вельми спішне. Щоб не баритися, зараз вам і розповім про нього... Ви чули, що шляхта завзялася приборкати нас силою й уже вислала на Україну коронного Конечпольського з численним військом?...

— Та трохи дещо чули від людей, — відповів Павло, — а чи виступив хто проти нього з наших, проте не чули нічого.

— І не могли почути, бо ще ніхто не виступав, а ми були в морськiм поході. Як вернулися, то на радісічовій ухвалили, не гаючись, збирати сили, щоб десь наприкінці літа дати добру одсіч.

— Оце діло! — врадувано промовив молодий господар. — Давно час. Е, матері його печений гарбуз, за таке діло варто й доброго кубка спорожнити!... Я зараз...

Він підвівся, але в цю мить розчинилися двері й у світлицю ввійшла Орися, а за нею дві наймички, несучи перед себе на великих підносах усякі напитки та наїдки. Поставивши все це на стіл, молода господиня повернулася до гостя й уклонилася, промовивши:

— Лицаря сердечно вітаю.

— Моя дружина Ярина, — сказав Павло, — а це, Орису, — лицар із Січі, Максим Кривоніс. Привіз нам гарні вісті...

Гість, як підвівся, коли Орися ввійшла, та так

і стояв із поширеними від подивування й захоплення очима.

— Гай-гай, молодий Жбурляю! — нарешті вигукнув у захваті, — нелегко буде тобі коня сідлати та в далеку дорогу від'їжджати... Низенько вклоняюся тобі, красна господинько, не тільки, як вірній дружині славного лицаря нашого, а також і як найкращій із нашого українського жіноцтва.

Зніяковіла Оріся, засоромилася, але з милою усмішкою відказала:

— Дякую, гостю, за слова ласкаві, але... багато на нашій Україні славних лицарів, багато й жінок, що пишаються красою і вродою незвичайною... Просю ласкаво зажити хліба-соли...

— Ідуть! ідуть! — з шумом та тупотінням влетіли до світлиці діти, — вже йдуть!...

— Та хто? — нагнулася до них Оріся.

— Бабуся татова й бабуся неньчина! — сповіщає задиханий від бігу хлопець.

— Бабуся неньчина... — луною озивалося й дівча за хлопцем.

— Вони далеко на городі пололи, а ми їм сказали, що... що... що до нас запорожець приїхав отакий вусатий... — хлопець показав ручками, який саме, — а татова бабуся каже: моя ненько!...

— Каже: моя ненько... — окселентувала дівчина.

— Що вони тут плещуть? — сміялася, входячи з Обеременчихою до світлиці, Василиха. — Ні, справді січовик... Доброго здоров'я, козаче... не знаю, як звати...

— Добридень, козаче, — привіталася Обеременчиха, оглянувши з підозрінням козака.

— Добридень, паніматко, — вклонився Кривоніс.
— Утішаєтесь онуками?

— Тільки і нашого, козаче, — відповіла Василиха,
— тільки й утіхи нашої на останці віку...

— Ви, бабусю, не знаєте, як звати, а я знаю, —
знову вихопився хлопець, — Кривоніс Максим...

— І я знаю, — дівчина й собі, — Кривоніс Максим...

— О, та ви розумні, — забурчала стара, — ось
ходіть краще звідсіля, а то зняли гамір, як плащуваті
цигани... Не будемо заважати...

Вона взяла дітей за рученята, й усі, oprіч чоловіків, повиходили, причинивши двері.

— Двойко? — спитав Кривоніс.

— Ні, є ще козарлюга, — засміявся Павло, — та
той ще покищо воює в колисці. Просю покiрно випити
та закусити з дороги...

— Хай ростуть здорові, — промовив гість, уможуючися за столом. — Добре, Жбурляю, дбаєш, так і
треба, щоб не було переводу козацькому роду...
Дай же, Боже!...

Вони підняли кубки й випили.

— Хто ж тепер за гетьмана на Січі? — спитав Сокира. — Як помер славний батько Сагайдачний, а особливо, як ми, продавшись у Каневі, переселились аж сюди, подалі від мостивих панів, то відтоді мало що й знаємо, що в козацькому війську діється.

— Кошовий тепер Жмайло, — відповів Кривоніс.
— Це він і розіслав трохи не половину братчиків по Україні набирати потугу. Про вас обох ще багато не забуло на Січі, а в Каневі бачився я з полковником Кригою: він і сказав мені, де ви осілися хутором.

— А він уже полковник?

— Аякже. Говорив і з ним про похід проти Конечпольського, та щось дуже хвостом крутить... Не щира душа... Ну, а ви ж як — їдете зо мною, чи ні?...

— Обом — і батькові й мені їхати не випадає. — відповів Павло, — бо тоді хутір лишиться без голови й переведеться ні на що. Нас же тут більше, як п'ять родин, все люди прості, не козаки: якась напасть, то й ради не дадуть собі. Поїду з тобою я, а ви, тату, зостанетесь на господарстві.

— Добре, сину, — згодився старий, — та й літа не ті... Небагато помочі з діда, хоч він і запорозький.

По обіді гість пішов на стайню трохи відпочити на сіні, а Павло почав лаштуватися в далеку дорогу. Оріся, бліда, як лілея, готувала йому все, що треба з харчів та одежі, й єдиного слова докору не вихопилося з уст. Василиха помагала їй, ронила сльози та, як звичайно, бурчала про себе, нарікаючи на отих „січових паливод", що від них через ціле життя знала так багато лиха. Обеременчиха сиділа коло немовляти й тихо плакала над колискою. Сокира бадьорився, але по тому, що старий щось часто покахикував, можна було догадатися, що коїться в душі лицарській. Тільки діти не тямалися від захвату, коли побачили батька в запорозькій одежі при шаблі й пистолях.

Попрощалися в хаті. А на дворі, коли старий відчинив ворота, Оріся зойкнула підстреленою пташкою й побігла вслід за козаками. Павло нахилився з коня, легенько підняв до себе, приторнув і ще раз міцно й довго поцілував.

— Прощай, люба, — сказав і пустив на землю. — Бережи дітей, а я не забарюся.

Восени почули й на хуторі що, з давніх-давен при-спана воля українська почала прокидатись і пробувати сили в жорстоких кривавих герцях. Не раз її приборкувала й топила в червонім морі ворожа міць, не раз Павло вертався додому, спочивав і знов сідлав свого бахмата, щоб пробити мур, в походах Жмайла, Трясила, Сулими, Павлюка, Остряниці й Гуні, й дочекався таки, вже хоч і пристарим, великої всенародньої бурі, знятої його побратимом Хмелем. У цій бурі знайшов собі наш славний лицар і тую почесну смерть у бою, що її так прагне серце справжнього лицаря.

Та про це іншим разом.

КІНЕЦЬ.

Горні Черношіце, 9. XII. 1934.

*Ваші зауваження про цю
книжку просимо посилати на
адресу Клубу Приятелів
Української Книжки.*

ЗА \$10.00 — 12 КНИЖОК
У дрібнім продажу коштують \$15.70
ЦЯ ЗНИЖКА ДЛЯ НОВИХ ПЕРЕДПЛАТНИКІВ
КЛЮБУ (Другої серії)

Придбайте цю гарну бібліотеку тепер
бо запас невеликий!

12 книжок, разом 1700 сторін.

- (1 — 2) О. Гай-Головко:
"ПОЄДИНОК З ДИЯВОЛОМ" 2 томи \$2.75
- (3 — 4) В. Чапленко:
"ЛЮДИ В ТЕНЕТАХ", 2 томи \$2.50
- 5) Іван Смолій:
"КОРДОНИ ПАДУТЬ", повість \$1.50
- 6) Юрій Тис:
"ШЛЯХАМИ ВІКІВ", істор. оповідання \$1.25
- 7) Л. Мосендз:
"ЛЮДИНА ПОКІРНА", воєнні оповідання \$1.25
- (8 — 9) Рекс Біч:
"ЗАЛІЗНИЙ ШЛЯХ", пов. з піон. життя 2 т. \$2.50
- (10 — 11) Василь Радич:
"МАКСИМ ЗАЛІЗНЯК", істор. роман, 2 томи \$2.50
- 12) Микола Гоголь:
"СТРАШНА ПОМСТА", ювілейне видання \$1.50

ЗАМОВТЕ ЦІ КНИЖКИ ДЛЯ СЕБЕ АБО НА
ГАРНИЙ ДАРУНОК ДЛЯ СВОГО ПРИЯТЕЛЯ
НА УРОДИНИ, ІМ'ЯНИНИ І Т. П.

ВИСИЛАЄМО ТАКОЖ ЗА ПІСЛЯПЛАТОЮ НА
ПОШТІ. КОШТИ ПЕРЕСИЛКИ НАШІ.

Адреса:

UKRAINIAN BOOK CLUB, LTD.,

834½ Main Street,

Winnipeg, Canada.

